

*Міжкафедральна науково-дослідна лабораторія
«Життя і творчість Юліуша Словацького та Томаша
Падури у культурному просторі Кременця»
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної
академії ім. Тараса Шевченка
Часопис «Кременецький культурний контекст»
Видавництво «КРОК»
Кременецький літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького
Інститут Івана Франка НАН України
Інститут літературознавства і мовознавства
Університету Яна Кохановського в Кельце
Кафедра україністики Інституту східнослов'янських філологій
Університету імені Адама Міцкевича в Познані
Кафедра славістики Державної академії
прикладних наук у Холмі*

**ПОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНИ
У СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ.
POLSKA LITERATURA UKRAINY
W SYNCHRONII I DIACHRONII**
*До 200-річчя видання поеми польського поета-
романтика Антонія Мальчевського «Марія»
Do 200-lecia wydania poematu polskiego poety
romantycznego Antoniego Malczewskiego „Maria”*

**Колективна монографія
Monografia zbiorowa**

У двох випусках. Випуск II (Numeratio nova).

**Видавництво «КРОК»
Тернопіль, Україна
2026 рік**

Рецензенти:

Доктор філологічних наук, професор О.С. Волковинський
(Кам'янець-Подільський, Україна);

Доктор габілітований, професор М.Круль-Кумор
(Кельце, Республіка Польща).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр Глотов (<https://orcid.org/0000-0003-1394-2817>) д. філол. н., проф., Кременець – гол. редактор;

Юрій Завадський (<https://orcid.org/0000-0003-3300-0771>) – к.філол.н., ст. викл., Тернопіль – шеф-редактор;

Мирослава Кавецька (<https://orcid.org/0000-0003-3205-4495>) PhD, Хелм – заст. гол. редактора;

Мар'яна Маркова (<https://orcid.org/0000-0002-3161-5476>) д. філол. н., доцент, Дрогобич;

Петро Кралюк (<https://orcid.org/0000-0003-1741-1079>) прозаїк, публіцист, д.філос.н., проф., Острого;

Ярослав Полішук (<https://orcid.org/0000-0001-7359-8750>) есеїст, публіцист, історик літератури, д.філол.н., проф., Познань, Польща;

Оксана Пухонська (<https://orcid.org/0000-0003-0543-4847>) поет, історик літератури, д.філол.н., Острого;

Ростислав Радишевський (<https://orcid.org/0000-0002-6949-7815>) д. філол. н, проф., академік НАН України, поет, Київ

Олег Васишин (<https://orcid.org/0009-0007-7430-2609>) к. філол. н., доц. Кременець;

Джон Даглас Клейтон PhD, проф., Оттава, Канада;

Василь Кучер (<https://orcid.org/0000-0002-5078-0805>) к. філол. н., доц., Кременець;

Оксана Лабашук (<https://orcid.org/0000-0001-6000-7237>) д.філол.н., проф., Тернопіль;

Олег Лещак (<https://orcid.org/0000-0003-3358-8923>) д. філол. н, проф., Кельце, Польща;

Євген Нахлік д. філол. н., проф., академік. НАН України, Львів;

Беата Сівек (<https://orcid.org/0000-0002-0742-3431>) д.габ., проф., Люблін, Польща;

Денис Чик (<https://orcid.org/0000-0002-4304-114X>)д. філол. н, проф., Кременець;

Олена Пасічник к.філол.н., доц., Кременець – відповідальний секретар;

Анастасія Михайлюк - редактор (українська мова);

Юрій Завадський – редактор (польська мова);

Валерія Глотова - редактор (англійська мова).

Польська література України у синхронії та діахронії. До 200-річчя видання поеми польського поета-романтика Антонія Мальчевського «Марія». Колективна монографія. /Заг.редакція О.Л.Глотов. Кременецький культурний контекст. У 2-х випусках. Випуск II (Numeratio nova) 2026. Тернопіль: Видавництво «Крок». 158 с. ISBN 978-617-692-962-8

Мусій Вернигора – легендарний герой української та польської культури, провидець, що передбачав радикальні зміни у долі Польщі. Персонаж творів Ю.Словацького, С.Гоцинського, С.Виспянського, І.Котляревського. Картина польського історичного художника Яна Матейка є класикою європейського живопису.

© Текст, автори, 2026

© Укладання, редакція, О.Л.Глотов, 2026

© Обкладинка, Ян Матейко

ЗМІСТ

Розділ I. Комплексне дослідження «Література народів України».

§4. Self-made man з Кременця (*О.Глотов*)

§5.1 Kresowa pieśń Lwowa okresu międzywojennego (*D.Tataryn, O.Glotow*)

§5.2. Українська польська пісня про Львів (*В.Морозов*)

§6. Refleksje na temat ukraińsko-polskich korelacji językowych: zapożyczenia – międzyjęzykowe homonimy i homonimoidy – graficzne „podpowiedzi” (*O.Leszczak*)

Розділ III. Життя і творчість Антонія Мальчевського

§2. Сторінками «Мальчевськіани» (*Н.Ткачова*)

§3. Поема «Марія». Український переклад (*Н.Лобас*)

§4. Antoni Malczewski wśród uczniów Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu (*E.Danowska*)

§ 5. Альпійські епізоди (*Ю.Завадський*)

Висновки (*О.Глотов*)

РОЗДІЛ I. КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ «ЛІТЕРАТУРА НАРОДІВ УКРАЇНИ».

§4. SELF-MADE MAN З КРЕМЕНЦЯ

Вступ

У трагедії Вільяма Шекспіра «Гамлет, принц данський» є персонаж, з якого усе почалося, але про нього практично нічого не відомо – батько титульного героя, теж на ім'я Гамлет. Специфікою персонажа є його прозорість і нематеріальність, бо він був приви́дом.

В історії польської літератури також є такий досить прозорий герой – батько поета-пророка Юліуша Словацького, Евзебіуш Томаш Словацький, син Якуба Словацького, шляхтича славетного гербу Леліва, що прикрашав понад 800 польських родів та ушляблює герби деяких нинішніх українських міст, зокрема – Тернополя. Ім'я роду Словацьких походить, як встановив сучасний дослідник (Makarski W.), від географічної назви українського села Словатичі, населення якого й зараз становить лише 378 осіб, та яке у власність разом з прізвищем якимось чином, найвірогідніше – за гроші, набув польський пращур-сармат Вацлав. Мешканці того волинського села навряд чи здогадуються про те, що одна з провідних сторінок польської літератури пов'язана з їх малою батьківщиною. Однак доля кресов'ян часто бувала непростою, тому своїм спадкоємцям сину Стефану, онуку Юзефу, правнуку Якубу, праправнукам Евзебіушу Томашу, Еразму, Юзефу аж до прапраправнука Юліуша та його кузенів, передав засновник тільки славетне прізвище.

1. Історія питання

Отже, повертаючись до першого зі Словацьких, хто дійшов рівня публічності, можемо зазначити, що, незважаючи на наявність у районному місті Кременець Тернопільської області музею Юліуша Словацького, куди періодично приїжджають як польські, так і українські історики та

літературознавці, в українській культурній свідомості статус батька генія польської літератури так і обмежується власне біологічною функцією: дав життя Юліушу – і цим виконав для Всесвіту свою роль. Науковиця цього ж музею, розповідаючи про Евзебіуша Словацького, з сумом назвала свій матеріал «В тіні геніального сина» (Gaskevich). Польські дослідники у більшості своїй дотримуються такої ж думки: «Евзебіуш Словацький залишив по собі кілька поетичних творів, найвидатнішим із яких був Юліуш» (Według Janiny Kulczyskiej-Saloni). Ба навіть припускають наявність певного таланту: «Його батько також був поетом; не геніальним, але й не пересічним» (Hoesick F.).

З українським контекстом, а точніше – з його відсутністю, усе зрозуміло. З чотиритомного зібрання творів Евзебіуша віленського видання 1824-1826 років (Słowacki Ew. Dzieła z pozostałych rękopismów ogłoszone) українською мовою досі не немає нічого: ані оригінальних його творів, ані перекладів, ані теоретичних праць. Шукати на сайті польських інкунабул прадавні тексти, опубліковані навіть не в материковій Польщі, і длубатися у дивачній, часів останнього польського короля, польщи́зні – таких ентузіастів знайти непросто.

Крім того, над Евзебіушем тяжіє прокляття недоученості, що в очах дипломованих дослідників, як українських, так і польських, є ознакою продукту другого ґатунку: «талановитий юнак не зміг здійснити свою мрію – продовжувати навчання в університеті...навіть не маючи диплому про вищу освіту» (Gaskevich), «волинський самоук...геніальний самоучка... волинський геометр, який став віленським професором... віленський професор не мав відповідної (формальної) освіти...самоук-професор» (Czaplejewicz E.).

Ано дійсно, кого б ми не взяли з польських літературознавців тої доби (кінець 18-го - 19 століття), то побачимо ґрунтовну неабияку освіту (йдемо за алфавітом): Владислав Белза (1847-1913) – Казанська офіцерська школа,

Варшавська головна школа; Фелікс Ян Бентковський (1781-1852) – університет в Галле (Німеччина); Леон Боровський (1784-1846) – Віленський університет, кандидат філософії; Франтішек Венжик (1785-1862) – Ягеллонський університет; Міхал Вишневський (1794-1865) – Единбурзький університет; Филип Неріуш Голянський (1753-1824) – доктор теології і філософії; Францішек Загурський (1770-1806) – колегіум піярів (Піяри); Вацлав Мацейовський (1792-1883) – Краківська академія, Бреславський, Берлінський, Геттінгенський університети; Фелікс Ян Щенсн Моравський (1818-1898) – Львівський університет; Маурицій Мохнацький (1803-1834) – Варшавський університет; Адам Нарушевич (1733-1796) – колегіум єзуїтів у Ліоні; Людвік Осінський (1775-1838) – колегіум піярів; Роман Пілат (1846-1906) – Львівський університет, професор і ректор того ж університету; Алоїзій Фелінський (1771-1820) – колегіум піярів; Ігнацій Ходзько (1794-1861) – Віленський університет.

З усієї цієї славної освіченої когорти майстрів мудрого літературознавчого слова лише Казімеж Бродзінський (1791-1835), маючи за плечима тільки гімназію, став викладачем Варшавського університету. Та, на відміну від Евзебіуша, більшість його творів побачило світло за життя автора, надавши тим йому авторитету.

Отже, тло, на якому існує в історії української і польської культури Евзебіуш Томаш Словацький, спирається на два базових фактори: 1. Евзебіуш – лише батько геніального сина; 2. Евзебіуш не має належної (вищої) освіти, щоби він міг зацікавити серйозних дослідників польської літератури.

2. Загальні підходи

Коротко згадаємо життєвий шлях нашого героя. Народився у сім'ї не дуже заможного шляхтича, старшим з п'яти дітей. На момент початку освітнього періоду, з 8-го року, родина жила у Кременці, де він і провчився до 18 років. Вийшовши у доросле життя, усвідомив необхідність підтримувати велику родину – і постарався про патент

королівського землевпорядника. На цій посаді, достатньо прибутковій ще й досі, можна було б швидко упорядкувати фінансове становище і подумати про подальший інтелектуальний розвиток. Якби не обставини. Саме у цей період на очах усієї Європи гинула і розпадалася Велика Польща. Юнакові фатально не пощастило, бо розпадалася не тільки держава, зруйнована була система освіти – і поки вона прийшла до тями, хлопець мусив тягнути лямку провінційного геометра. Хочу зробити акцент на отих змарнованих для вічності восьми найкращих юнацьких роках, які нікому й ніколи повернути не вдається. Аж поки на 27-му році життя не випав жереб більш престижний – посада домашнього вчителя у родині племінника короля Польщі, де він познайомився з майбутнім засновником Кременецького лицю Тадеушем Чацьким. І нарешті на 33-му році життя (sic!) ступає на стежу науковця, якою у Кременці та Вільні пройшов 8 навчальних років (5 і 3).

За ці 8 років, у процесі викладання таких предметів як поетика та риторика, тобто – теорія літератури і красномовство, викладач та професор Словацький написав декілька *оригінальних літературних творів*: 1. трагедію «Ванда», 2. трагедію «Міндовг, литовський король», 3. збірку віршів; низку *перекладів з іноземних мов*: 1. «Генріаду» Вольтера, 2. «Андромаху» та «Іфігенію» Расіна, 3. «Елегії» Проперція, 4. фрагменти творів Вергілія, 5. римську прозу (Цицерон, Тацит), 6. фрагменти творів Горация, 7. «Елегії» Овідія, 8. новітніх поетів (Тасо «Визволений Єрусалим», Деліль «Про уяву», байки Дора); декілька *літературознавчих праць*: 1. «Теорія смаку у творах красних мистецтв», 2. «Загальні зауваження щодо мов, мистецтва письма та мовних персонажів», 3. промови на початок навчального року у Кременці та Вільні з різних питань історії та теорії мови і літератури, 4. науковий епістолярій.

За великим рахунком – не Бог зна який творчий спадок. У порівнянні з доробком Словацького-юніора – жменька тексту, кваліфікованому експерту – на один вечір

аналізу. Тому й пише дослідник, що «його присутність у польській літературній і теоретичній свідомості здається вельми проблематичною» (Czaplejewicz E.), хоча інший автор зазначає, що «найглибше знання літератури мав серед корифеїв тодішньої критики Евзебіуш Словацький» (Kleiner J.).

3. Приклади

Як письменник Евзебіуш Словацький опинився на перехідному етапі європейського контексту. Історики літератури визначають його як «постаніславівський класицизм» (йдеться про короля Станіслава-Августа Понятовського, репутація якого і у Польщі, і у державах, що її розібрали, була від'ємною). Романтизму ще не було, бо ані Міцкевич, ані Словацький-молодший ще не вийшли на арену. Тож класицистичні трагедії Евзебіуша стали лише свідченням того, що він володіє матеріалом, тобто знає правила і вміє ними користуватися. Бо у класицизмі власне все на правилах і тримається. Письменницький досвід був потрібний професору Словацькому для того, щоби свідомо аналізувати логіку побудови літературного тексту, знати сутність організму п'єси чи повісті зсередини. Це було нормою у системі тодішньої гуманітарної освіти: «Коли на межі XVIII та XIX століть починає формуватися сучасна польська літературознавча думка, ролі літератора й літературознавця здаються настільки переплетеними, що важко визначити, чи то тогочасні університети запрошували на кафедри літератури письменників, чи то професори майже обов'язково бралися за перо» (Markowska).

Крім того, не вдаючись до гіпотез містичного плану, можемо все ж зазначити, що Евзебіуш Томаш Словацький дійсно зиніціював династію літераторів, яка, будучи продовжена геніальним сином Юліушем, на ньому не зупинилася, оскільки рідний молодший брат Евзебіуша Еразм Словацький (1781-1839) теж спромігся на поетичну творчість (Słowacki Er.), а племінник Владислав Словацький (1825–

1858), син Еразма, відзначився у галузі прози (Słowacki Wł.). Обидва життя своє провели в Україні.

Переклади істотно не відрізнялися за функцією від оригінальних художніх текстів у науково-прикладній практиці Словацького. Він брався за найвищі за тогочасними критеріями зразки і намагався зробити їх такими ж, але польською мовою: «До літературних перекладів Словацький підходив спочатку з практичної сторони, розглядаючи їх як найкращий можливий спосіб удосконалення власних письменницьких навичок і літературного ремесла (а також доброго літературного смаку)» (Nowak). І тут він неминуче зустрівся з досі актуальною проблемою перекладознавства: «Основним припущенням Словацького є твердження (здавалось би, банальне), що хороший переклад насамперед є вірним» (Nowak). Натомість критерій «вірності», «правильності», «відповідності» ще ніхто не зміг сформулювати однозначно. Дослідники з розлогих міркувань Словацького вичленили базові позиції, яких він як перекладач дотримувався і рекомендував дотримуватися іншим. Перше – мовна правильність і ясність висловлювання, притаманні мові, на яку робиться переклад. Друге – не піддаватися ілюзії легкості перекладу прози. Це тільки пан Журден з комедії Мольєра думав, що він говорить прозою. Третє – уникати грубих та вульгарних виразів. Критерій естетичного смаку у ментальності Словацького був безумовно домінуючим, крім того, шляхтич і професор не забував про виховну функцію літератури. Є ще ціла низка порад щодо практики впровадження до сучасної свідомості явищ, про які читач може взагалі не знати, а завдання перекладача – освоїти текст, написаний тисячу років тому, так, щоби він сприймався як актуальний. Взагалі з роздумів Евзебіуша Словацького про переклад варто зробити посібник для студентів-перекладачів.

Польському літературознавцю початку ХІХ століття, який мав намір створити структурно цілісну систему літературного життя, мабуть, було дуже непросто це зробити.

Час класичної польської літератури ще не надійшов, отці-засновники художнього слова доби Ренесансу і бароко Миколай Рей, Ян Кохановський та інші тільки розпочали відокремлення польського слова від слова латинського, стратегічні вектори розвитку треба було тільки вгадувати. І це й намагався зробити Евзебіуш Словацький, впроваджуючи польське красне письменство до контексту античного та європейського.

Ключовим теоретичним текстом Евзебіуша Словацького є відносно невеликий трактат «Теорія смаку у творах красних мистецтв», який під рубрикою «Менш відома класика» був перевиданий у Кракові 2003 року (Słowacki Ew. Teoria smaku).

Сама по собі ідея «теорії смаку», ідея суто естетична, була за своїм походженням класицистичною, оскільки передбачала наявність певної норми, яку мають виконувати автори і дотримуватися читачі. Однак світоглядно ця думка суперечить такому широко відомому та абсолютно демократичному постулату як «De gustibus non est disputandum» – «Про смаки не сперечаються». Звісно, вислів цей не міг бути не відомим професору Словацькому. Більше того, він очевидно знав також і те, що ця максима походить не від античних авторів, а з середньовічної схоластичної філософії, яка профанувала пріоритет людського авторства на користь божественного провидіння. Хоча навіть той же Гораций, якого Словацький ретельно штудіював, писав в одній зі своїх епістол:

*Denique non omnes eadem mirantur amantque;
carmine tu gaudes, hic delectatur iambis,
ille Bionis sermonibus et sale nigro*
Врешті у різних людей-і смаки, й уподобання різні:
Ти замилуєшся піснею, той - вихвалятиме ямби,
Інших-Біонові бесіди з чорною сіллю приваблять.

(Goracij)

*As various numbers : thee the softer lyre
Delights : this man approves the tragic strain*

That joys in Bion's keen, satiric vein.

(Horace)

Але не можна виключити й те, що професорові Словацькому було уже відоме вчення Іммануїла Канта про категоричний імператив та його формула універсального закону: «Дійте лише згідно з тією максимою, яку ви можете водночас бажати, щоб вона стала універсальним законом». І теоретик Словацький діяв як зразковий викладач. На кафедрі Віленського університету, яку в результаті проведеного конкурсу обійняв колишній вчитель, а нині – професор Словацький, предмет поезії не викладався кілька років, тому, перейнявшись ідеєю формування правильного літературного світогляду у своїх студентів, автор підійшов до задуму ґрунтовно.

Висновки

Бажана мета – вироблення вишуканого естетичного смаку, який стане універсальним законом для майбутніх письменників і читачів, досягалася шляхом розтлумачення, ретельно і послідовно, усіх етапів виникнення, розвитку та перспектив справжнього мистецтва. Трактат складався з трьох частин: I. розповідь про вільні науки та красні мистецтва, від давнини до сучасності; II. теорія смаку як такого що складається з певних компонентів: краси, почуття новизни, почуття величі, відчуття наслідування, гармонії, грації, спільності, моральності; III. властивості смаку: формування, делікатність, доцільність, чуттєвість, зв'язок з критикою, вплив на звичаї та емоції.

Професор збудував проєкт всесвіту художньої, вигаданої дійсності, у якому розставив маяки-орієнтири найвищого естетичного смаку та накреслив шляхи пересування від одного до другого тих орієнтирів. Звичайно, розраховував автор цього трактату не на колеґ-науковців, але на студентську молодь, правда, таку молодь, яка в ориґіналі читає римських та французьких письменників. Не впевнений, що усі нинішні професори увійдуть до матеріалу без опору. Оце поєднання демонстративного дидактизму розвідки із

невідворотнім концептуалізмом створює атмосферу цілісного філософського світогляду.

І тут власне виростає питання: чи є постать Евзебіуша Словацького, письменника, дидактика та науковця, новаторською та унікальною у тих історичних обставинах? Сучасні аналітики, занурюючись у окремі аспекти його діяльності, приходять до однозначного висновку щодо здобутків та перспектив: *«Концепції Словацького, безсумнівно, ... відіграли істотну, якщо не важливу, хоч досі ще недооцінену роль в інтелектуальному оснащенні кількох поколінь поляків ХІХ століття»* (Czaplejewicz E., 2005), *«Стоячи на перетині епох, віленський викладач створив цілісний конструкт, що залишається не лише в сфері абстракції, але й дозволяє застосувати його... Більше того, міцно виростаючи з спадщини, залишеної попереднім поколінням, видатними представниками епохи Просвітництва, він водночас значно виходить у майбутнє, чим доводить свою високу пізнавальну цінність»* (Nowak 2024).

Отже, фігура Евзебіуша Словацького, батька класика польської літератури Юліуша Словацького, письменника, перекладача та теоретика літератури, є двозначною та до кінця не усталеною. Однак його творча спадщина, хоч і не відзначається великим обсягом, є глибокою та багатогранною. У кожній зі своїх іпостасей Словацький демонструє водночас і відповідність своїй епосі, і перспективу на майбутнє. Головна ідея його естетичної теорії полягає у необхідності вироблення чітких критеріїв смаку, який формується у процесі засвоєння найкращих зразків мистецтва.

Література

Czaplejewicz E. Euzebiusz Słowacki na autostradzie czasu: (szkic do portretu teoretyka i tłumacza). Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza 40, 33-54. 2005. S.33-54.

Hoesick F. Euzebiusz Słowacki. Szkice i opowiadania historyczno-literackie. Warszawa Gebethner i Wolff. 1900. [https://pl.wikisource.org/wiki/Euzebiusz_S%C5%82owacki_\(Hoesick,_1900\)](https://pl.wikisource.org/wiki/Euzebiusz_S%C5%82owacki_(Hoesick,_1900))

Horace. Satires and epistles in Latin and English. Unit Library Limited, London and New York, 1902. 322 p.

Kleiner J., Sentymentalizm i preromantyzm. Studia inedita z literatury porozbiorowej 1795–1822, oprac. J. Starnawski, Krakow 1975

Makarski W. Dwa kresowe nazwiska – Mickiewicz i Słowacki. Roczniki humanistyczne. Tom LIX, zeszyt 6 – 2011. s.57-74. <https://ojs.tnkul.pl/index.php/rh/article/view/5776/5570>

Markowska H. Euzebiusz Słowacki – literat i literaturoznawca. Ruch literacki. Dwumiesięcznik. Rok LVIII Kraków, styczeń–luty 2017 zeszyt 1 (340).

Nowak M. Teorie translatorskie Euzebiusza Słowackiego – w praktyce. Romantyczność i filologia. Wileńskie kręgi Adama Mickiewicza. Studia, red. tomu Andrzej Baranow, Jarosław Ławski, Białystok–Vilnius 2024, s. 239-254.

Słowacki E. Dzieła z pozostałych rękopismów ogłoszone t. 1, Wilno 1824; t. 2-4, Wilno 1826; przedr. t. 1: Wilno 1827; zawartość t. 1: Ważniejsze dzieła poz. 17-18; t. 2: Ważniejsze dzieła poz. 6, 10-11; t. 3: Ważniejsze dzieła poz. 2-5, 7-9, 14, 16, Przekłady poz. 6; t. 4: Ważniejsze dzieła poz. 1, 13, 19, Przekłady poz. 4-5, 7-9. <https://polona.pl/preview/1711917c-6d90-48f8-a323-949a3dffa028>

Słowacki Er. Poezje. Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2020. 220 s.

Słowacki Ew. Teoria smaku w dziełach sztuk pięknych. Kraków, UNIWERSITAS, 2003. 124 s.

Słowacki Wł. Narracje. Wydawnictwo Alter Studio, Białystok 2015. 300 s.

Według Janiny Kulczyckiej-Saloni O Euzebiuszu Słowackim, „Kuźnica” 1949, nr 13.

Gaskevich O. V tini genialnogo syna. Muzej Yuliusha Slovackogo <https://mjsk.te.ua/uk/dijalnist/publikatsiyi/548-v-tini-genialnogo-sina> [In Ukrainian].

Goracij. Tvory. K.: Dnipro, 1982. A.Sodomora (pereklad, prymitki), 1982. [In Ukrainian].

Piyary. <http://slovopedia.org.ua/29/53407/18322.html>. [In Ukrainian].

§5.1. KRESOWA PIEŚŃ LWOWA OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

W każdej kulturze narodowej istnieją zjawiska, które – niezależnie od poziomu estetycznego, reputacji autora, elitarności bądź demokratycznego charakteru utworu – posiadają swoisty status kultowy. Są one jednakowo cenne dla przedstawicieli wszystkich pokoleń danej wspólnoty, nie podlegają w zasadzie ocenie wartościującej, są – można powiedzieć – bezdyskusyjne. Nie chodzi tu o arcydzieła ani o najwyższe osiągnięcia sztuki; co więcej, bardzo często mają one charakter wyraźnie profaniczny, bywa że nawet zwulgaryzowany. Fenomen ten stanowi wyraz ducha narodowego, ekwiwalent samoświadomości etnicznej. Każde z takich zjawisk rodzi się i funkcjonuje w określonej epoce historycznej: początkowo jako fakt artystyczny, a następnie jako symbol. Może to być hymn narodowy, ale może to być również bajka dziecięca – ani gatunek, ani nawet dziedzina sztuki nie mają tu decydującego znaczenia. Utwór taki po prostu znają wszyscy i dla wszystkich staje się on swoistym totemem danej wspólnoty.

Do tej kategorii w kontekście kultury polsko-ukraińskiej należy nieskomplikowana, a wręcz naiwnie prosta piosenka z polskiego filmu komediowego z 1939 roku *Włóczęgi* w reżyserii Michała Waszyńskiego. Filmowi – ze względu na moment powstania – nie była dana długa historia recepcji: Polacy oglądali go i nostalgicznie wspominali już wówczas, gdy ani realia, ani nawet samo miejsce akcji nie istniały już w granicach państwa. Na mocy najpierw paktu Ribbentrop–Mołotow, a następnie postanowień konferencji poczdamskiej, miasto Lwów, w którym bohaterowie filmu oddawali się festynom, „pożegnało się” z Polską, przekształcając się z królewskiej stolicy w centrum obwodu lwowskiego.

Piosenka Henryka Warsa do słów Emanuela Schlechtera, którą – wytańcowując polkę – z zapałem wykonywali na ulicach starego Lwowa Kazimierz Wajda (ps. Szczepcio) oraz Henryk Vogelfänger (ps. Tońko), dwaj lwowscy batarzy, popularni w międzywojennej Polsce aktorzy amatorzy i gwiazdy jednej z

najbardziej znanych audycji radiowych *Wesoła Lwowska Fala*, pozostała jako historyczna pamiątka i zarazem rana w sercu każdego Polaka.

https://www.youtube.com/watch?v=IHBiAhiddJ8&list=PLiOR75LFZk-UTCdwCC5zmGE78NOULh_-5&index=1

Choć statyści w filmie tańczyli wyraźnie polkę, sama piosenka została skomponowana w gatunku walca, w jego lokalnej odmianie – tzw. „lwowskiego kroku”. Tekst piosenki podajemy w formie orfoepicznej, zbliżonej do brzmienia filmowego, oraz w naszym dosłownym przekładzie na język ukraiński.

<i>Niech inni se jado, gdzi mogo, gdzi chco Do Widnia, Paryża, Londynu A ja si ze Lwowa nie ruszym za próg! Za skarby, ta skaż mnie Bóg!</i>	<i>Хай інші собі їдуть, де можуть, де хочуть, До Відня, Парижа, Лондона. А я зі Львова не рушу за поріг! За скарби, та хай мене Бог покарає!</i>
--	--

<i>Ref. Bo gdzi jeszcze ludziom tak dobrze, jak tu? Tylko we Lwowi! Gdzie śpiewem cie tulo i budzo ze snu? Tylko we Lwowi!</i>	<i>Присп. Бо де ще людям так добре, як тут? Тільки у Львові! Де співом тебе заколисують і будять зі сну? Тільки у Львові!</i>
--	---

<i>I bogacz i dziad tu so za "pan brat" I kaźdyn ma uśmiejch na twarzy! A panny to ma, słodziutkie, ten gród Jak sok, czekulada i mniód!</i>	<i>І багач, і жебрак тут запанібрата. У кожного усмішка на обличчі! А панночки такі солоденькі у цьому граді, Як сік, шоколад і мед!</i>
--	--

<i>Więc gdybym się kiedyś urodzić miał znów Tylko we Lwowi!</i>	<i>Тож якби коли-небудь я мав народитися знову, Тільки у Львові!</i>
---	--

*I szkoda gadania bo co chcesz, I шкода балакати, бо кажи
to mów що хочеш:
Ni ma jak Lwów! Нема як Львів!*

*Możliwe, że dużo ładniejszych Може, багато гарніших є
jest miast міст,
Lecz Lwów to jest jedyn na Та Львів є єдиний на світі!
świeci! I виїхати з нього – та де ж би
I z niego wyjechać, ta gdzie ja я міг!
bym mógł! Та мамцю, та хай мене Бог
Ta mamciu, ta skaż mnie Bóg! покарає!*

Tekst ten był zatem maksymalnie nieskomplikowany, łatwo przyswajalny i służył kształtowaniu elementarnej emocjonalnej więzi z istotą samego miejsca – miasta Lwowa. Argumentacja nie wykracza poza sferę oczywistości:

1. Lwów jest lepszy niż Wiedeń, Paryż i Londyn;
2. we Lwowie nieustannie rozbrzmiewają pieśni;
3. Lwów jest miastem społecznie jednorodnym;
4. we Lwowie są najpiękniejsze dziewczęta.

Obiektywnie rzecz ujmując, system tej argumentacji nie wytrzymuje żadnej krytyki, ponieważ opiera się wyłącznie na racjach, których nie da się ani potwierdzić, ani obalić. Szczególnie silnym elementem wydaje się motyw jedności klasowej Lwowa („*I bogacz i dziad tu so za 'pan brat'*”), który w roku 1939 – w zestawieniu z państwem deklarującym się jako wspólnota sprawiedliwości społecznej (ZSRR) – mógł być odczytywany jako wyzwanie: „myślcie sobie, jak chcecie, a u nas, w szczęśliwym mieście Lwowie, każdy nosi uśmiech na twarzy”. O pacyfikacji z 1930 roku, przeprowadzonej przez sławnego marszałka właśnie tutaj, w Galicji Wschodniej, ani w latach trzydziestych XX wieku, ani nawet współcześnie nie przyjęło się mówić w polskiej przestrzeni publicznej.

Należy ponadto pamiętać, że kilka lat wcześniej, w 1926 roku, rozbrzmiewała jeszcze jedna piosenka o Lwowie – *Tyle jest miast*, którą, „zapożyczając” melodię znanego amerykańskiego

kompozytora Nacio Herb Browna, napisał kuzyn Stanisława Lema, niezwykle płodny poeta i autor tekstów piosenek Marian Hemar. Utwór ten tworzył utopijną elegię o „mieście beztroskich ludzi” (*miasto beztroskich ludzi*), do którego warto powracać, jeśli chce się pozostać młodym, jeśli chce się kochać.

https://www.youtube.com/watch?v=UuGfUwCIUJc&list=RDUuGfUwCIUJc&start_radio=1

Po Warszawie – stolicy politycznej – i Krakowie – stolicy kulturalnej – Lwów konsekwentnie zyskiwał status stolicy idylli i miłości.

Piosenka o Lwowie natychmiast i trwale przerosła pod względem psychologicznym i estetycznym film *Włóczęgi*, który nawet u najbardziej przychylnych widzów – poza sympatią dla gry aktorskiej – budził raczej powściągliwy sceptycyzm z powodu mało oryginalnej fabuły i reżyserii. „Kulturowy hymn sentymentalny” międzywojennej Polski, przedwojennego Lwowa, symbol i obraz utraconego szczęścia – w taki sposób piosenka ta jest do dziś odbierana przez miliony Polaków.

Na wiarygodność i bezwarunkowość tego obrazu wpływają także czysto lingwistyczne cechy tekstu. Piosenka odzwierciedlała realny poziom orfoepiczny i leksykalny lwowskiego dialektu języka polskiego lat trzydziestych XX wieku. Dialekt ten – tzw. *bałak* – gruntownie opisany przez polskich językoznawców i socjolingwistów¹, dziś już nie istnieje, ponieważ brak jest jego naturalnych użytkowników.

Analizując ten tekst, możemy wskazać następujące aspekty żywej, potocznej, miejskiej gwary lwowskiej, które zostały rzeczywiście odzwierciedlone w piosence:

1. Odchylenia fonetyczne i formy niestandardowe

1.1. Zastąpienie -ę → -e / -em, -ym

Jest to cecha charakterystyczna *bałaku* (analogiczna do ukrainizowanej artykulacji):

- gdzie → gdzi

¹ Z. Kurzowa: *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich*. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983; S. Domagalski: *Lwowska mowa bałakowa*. Warszawa: Bollinari Publishing House, 2013.

- jada → jado
- mogą → mogo
- chcą → chco
- się → si
- ruszę → ruszym
- tułą → tulo
- budzą → budzo

W normie literackiego języka polskiego tego typu uproszczenia fonetyczne nie występują.

2. Odchylenia morfologiczne

2.1. Miejsownik w postaci „we Lwowi”

W normie literackiej – *we Lwowie*.

W *balaku* – forma typowa *we Lwowi*, ukształtowana pod wpływem ukraińskiego miejscownika (*u L'vovi*).

2.2. Czasownik „urościć się” → „urodzić się”

Forma poprawna: *urodzić się*.

W tekście: *urodzić miał znów* — forma poprawna, jednak leksykalne *urodzić* ulega przekształceniu w tempie i semantyce mowy potocznej.

2.3. Forma „so” zamiast „są”

„So” – typowa lwowska forma fonetyczna o charakterze dialektalnym.

Odpowiada ukraińskiemu „*цять / є*” w miękkiej realizacji artykulacyjnej.

2.4. „jedin” zamiast „jedyny”

W normie — *jedyny*.

W *balaku* — *jedin* (redukcja końcówek przymiotnikowych).

2.5. „Ni ma” zamiast „nie ma”

Rozpowszechniona forma potoczna, charakterystyczna zarówno dla polszczyzny podkarpackiej, jak i krakowskiej. Wyraźny wpływ języka ukraińskiego: *німа* → *нема*.

3. Odchylenia leksykalne

3.1. Kalki ukraińskie i ukrainizmy

Balak zawierał liczne elementy pochodzenia ukraińskiego:

- „ta” – partykuła potoczna (por. ukr. *ma, ma uo!*),
- „mniód” – z ukraińskim jotowanym „ń”,
- „każdyn” – forma potoczna, skrócona, pod wpływem ukraińskim,
- „bieda gadania / szkoda gadania” – kalka z ukr. *ukoda zovorumu*.

3.2. „Pan brat”

Stabilny polski frazeologizm, użyty jednak w tekście w kontekście ludowo-miejskim.

3.3. „Sok, czekulada i mniód”

„Czekulada” – forma potoczna, stylizowana na folklorystyczną.

W normie literackiej: *czekolada*.

4. Odchylenia składniowe

4.1. Zaimek zwrotny z opuszczeniem „ę”

- *Gdzie śpiewem cie tulo i budzo ze snu?*

W normie: *gdzie śpiewem cię tulą i budzą.*

4.2. Ukraiński szyk zdania

Por.: *I szkoda gadania, bo co chcesz – to mów*

W polszczyźnie literackiej konstrukcja ta mogłaby funkcjonować jako inwersja poetycka, jednak w tym przypadku jest to typowa składniowa kalka z ukraińskiego: *uo хочеш — то кажи*.

5. Odchylenia stylistyczne (pragmatyczne)

5.1. Fonetyka batiarska

Miękkie, zaokrąglone brzmienie głosek, z wyraźną intonacją ukraińską.

Cechy typowe:

- zgrubienie samogłosek,
- skracanie końcówek,
- śpiewna intonacja,
- przesuwanie akcentu na pierwszą sylabę.

5.2. Partykuły ekspresywne

- *ta* – ekwiwalent ukr. „та шо!”

- *skaż mnie Bóg* – potoczna formuła afirmatywno-przysięgowa (w normie: *niech mnie Bóg skaże*).

Zastosowanie takiego stylu tworzy koloryt ulicy: batiarów (których historia została gruntownie opracowana²), kabaretu oraz mówionego Lwowa.

Dialekt ten stanowi wyraźnie określony historycznie i geograficznie fenomen lingwistyczny, odróżniający się od slangu zawodowego lub środowiskowego (np. przestępców, handlarzy, rzemieślników, więźniów, bursaków-uczniów, żołnierzy, społeczności internetowych) oraz od żargonu socjolektalnego (korporacyjnego, generacyjnego itp.).

Tym samym piosenka jawi się – na pierwszy rzut oka – jako zjawisko unikatowe w obrębie cywilizacji polskiej: zagubione arcydzieło utraconej kultury tzw. wschodnich „Kresów”, swoisty punkt odniesienia dla badań i naśladowania.

Spróbujmy jednak zuniversalizować cechy tego fenomenu i odnaleźć podobne elementy strukturalne w innych artefaktach kultury. Czy istniało coś analogicznego w odmiennych kontekstach – historycznych i językowych?

Po pierwsze: piosenka o konkretnym mieście.

W kulturze ukraińskiej i polskiej takich przykładów jest bardzo wiele.

Ukraina:

- piosenka Ihora Szamo i Dmytra Łucenki „*Jak tebe ne lubyty, Kyjeve mij*”, która stała się hymnem miasta;
- „*Chreszczatyk*” Pawła Zibrowa do słów Jurija Rybczynskiego;
- „*Kraj Czornoho moria*” Modesta Tabacznykowa do słów Siemiona Kyrzanowa (w ukraińskim przekładzie Serhija Osoki), która stała się oficjalnym hymnem Odessy;
- „*Fajne misto Ternopil*” zespołu *Braty Hadjukiny*.

² Окаринський, Володимир. «Батяр» від А до Я (антек – махабунда – яндрус). «Предки» та локальні різновиди субкультури (до 1939). Україна модерна – міжнародний інтелектуальний часопис. 26.06.20217. <https://uamoderna.com/md/okarynsky-batyary/>

Istnieją również piosenki o Iwano-Frankiwsku, Dniepropietrowsku, Czerniowcach, Łucku, Połtawie, Sumach, Użhorodzie, Czerkasach, Żytomierzu, Mikołajowie, Chersoniu, Zaporozu, Krzywym Rogu, Jałcie i Sewastopolu.

Także polskie miasta nie zostały pominięte przez tradycję muzyczną. Pieśń ludowa „*Płynie Wisła, płynie*” znana jest nie tylko każdemu mieszkańcowi Krakowa, lecz całej Polsce. Utwór europejskiej ikony muzyki Czesława Niemena „*Sen o Warszawie*” stał się nieoficjalnym hymnem stolicy. „*Dobry wieczór we Wrocławiu*” to ciepła, liryczna piosenka o jednym z najstarszych polskich miast nad Odrą. Dziecięca piosenka „*Kamieniczki i uliczki*” o Gdańsku nie aspiruje do wysokiego patosu, lecz pozostaje powszechnie rozpoznawalna. Utwory poświęcone Łodzi, Poznaniowi, Katowicom, Zakopanemu, Szczecinowi, Rzeszowowi czy Przemyślowi być może nie są śpiewane przez wszystkich Polaków, ale funkcjonują żywo w swoich regionach.

Zjawisko kulturowe, jakim jest „piosenka o moim mieście”, jest zatem dość rozpowszechnione i żadna z takich piosenek nie może rościć sobie prawa do absolutnej wyjątkowości. Autorzy są wręcz gotowi sformułować heretycką tezę, iż analogiczne zjawisko występuje również w innych krajach – Niemczech, Wielkiej Brytanii, Francji, Włoszech itd.

Drugi aspekt: piosenka jako nośnik pamięci o utraconej kulturze.

Jeśli mowa o konkretnym mieście – Lwowie, założonym przez ruskiego króla Daniela Halickiego – to już wkrótce po tym wydarzeniu przestał on być stolicą Królestwa Ruskiego, wchodząc w skład Królestwa Polskiego. Pozostawał w nim przez ponad czterysta lat, nabywając wszelkich możliwych cech cywilizacyjnych i kulturowych miasta polskiego, aż do momentu utraty przez Polskę państwowości na sto dwadzieścia lat. Także pod koroną austriacką Lemberg pozostawał w przeważającej mierze ośrodkiem polskojęzycznym (oczywiście z ukraińskojęzycznym zapleczem wiejskim). Po rozpadzie czterech

imperiów w roku 1918 Lwów ponownie znalazł się w granicach Rzeczypospolitej – i właśnie o tym opowiada piosenka.

W polskiej świadomości narodowej istnieją zatem wszelkie powody, by odczuwać nostalgię za lwowską polską gwara, lwowskimi polskimi tradycjami i całym związanym z nimi dziedzictwem. I nie tyle sama piosenka, jej banalna melodia czy niezbyt intelektualny tekst, ile właśnie rozpaczliwie autentyczny koloryt kultury miejskiej – z całą jej naiwnością i epatowaniem – ugruntował „*Tylko we Lwowi*” jako symbol nieśmiertelności polskości, jej niezniszczalności.

Okazało się jednak, że ten kij ma dwa końce. Polska, tracąc w połowie XX wieku swoje odwieczne „Kresy Wschodnie”, zyskała na mocy tego samego układu poczdamskiego tzw. „Ziemie Odzyskane”, których los historyczny był w dużej mierze analogiczny do losu Lwowa. Pieśni o tych ośrodkach – niegdyś niemieckiej, rdzennej kultury – Niemcy do dziś pielęgnują w swojej pamięci.

Dotyczy to m.in. pieśni „*Grüß' mir das alte Odertor*” („Pozdrów ode mnie starą Bramę Odrzańską”) o sławnym mieście Breslau, które w Polsce nosi dziś nazwę Wrocław. Na falach „Deutsche Welle” od czasu do czasu rozbrzmiewa hymn Wolnego Miasta Danzig „*Für Danzig*” („Dla Danziga”), które w 1945 roku zostało przemianowane na Gdańsk. Specyfiką niewielkiego miasta Grünberg był jesienny jarmark winny, utrwalony w pieśni „*Das Gallusmarktlied*” („Pieśń o jarmarku Gallusa”). W polskiej Zielonej Górze jarmark winobraniowy przetrwał, choć pieśni tej Polacy już nie śpiewają. Bez wątpienia istnieją również regionalne pieśni częściowo obecne w pamięci narodowej Niemców, dotyczące Oppeln (Opola), Stettin (Szczecina), Waldenburg (Wałbrzycha) i innych miast.

Trzeci aspekt: regionalny koloryt języka polskiego w piosence.

Rzeczywiście, lwowska gwara (*balak*) była na tyle specyficzna, że spośród wszystkich polskich dialektów – jaki są w każdym żywym języku – nie zachowała się do dziś, gdyż nie ma już jej rodzimych użytkowników. To właśnie nadaje piosence

walor autentyczności historycznej: nie jest ona jedynie reżyserską stylizacją czy aktorską kreacją filmową, lecz swoistą niszą lingwistyczno-psychologiczną, w której zawarty jest cały relief lwowskiej, galicyjskiej odrębności.

W Polsce jednak przetrwały i aktywnie funkcjonują realne dialekty, istotnie różniące się od normy literackiej. Należą do nich przede wszystkim dialekt śląski oraz kaszubski, który przez wielu badaczy uznawany jest wręcz za odrębny język. W tych „językach” istnieją całe warstwy pieśniowe – zarówno folklorystyczne, jak i autorskie – wśród których szczególne miejsce zajmują miasta stołeczne Ślązaków i Kaszubów: Katowice i Kartuzy. Przykładem może być piosenka „*Nasze Katowice*”, w której śląska gwara wręcz dźwięczy, oraz odpowiednio „*Nasze Kartuzy*” – wykonywana demonstracyjnie w dwóch językach, by wyraźnie zaznaczyć odrębność kaszubszczyzny od polszczyzny.

W ten sposób okazuje się, że pod żadnym ze swoich specyficznych aspektów piosenka „*Tylko we Lwowi*” nie jest w polskiej tradycji literackiej i muzycznej zjawiskiem absolutnie wyjątkowym czy niepowtarzalnym. Jest ona bez wątpienia zabytkiem kultury – zwłaszcza wobec faktu, że to zjawisko nie może już się powtórzyć. Jednak w ramach samej kultury polskiej pozostaje ona przede wszystkim historycznym markerem, ilustracją jednej z kart polskiego dziejopisu.

I tu można by zakończyć opowieść.

Gdyby nie... lwowscy batiarzy.

Ale już – w wersji ukraińskiej.

Począwszy od roku 2002, piosenka ta nabrała wyraźnie ukraińskiego brzmienia. Zaczęli ją wykonywać znany lwowski działacz kultury Wiktor Morozow wraz z zespołem *Batiar-band Halycyna*. Wykonują ją zresztą do dziś – do tej samej melodii, lecz już w języku ukraińskim. Tekst stworzył kultowy lwowski poeta Bohdan Stelmach.

Rzecz jasna, lwowska piosenka batiarska musiała być taką, by od razu było słyhać, że nie jest to po prostu piosenka ukraińska, lecz właśnie lwowska. I taką też w istocie była (poniżej

podajemy tekst ukraińskiego oryginału oraz nasz dosłowny przekład na język polski).

*Най єнні шукають на вербах
грушок
В Мюнхені, Парижі, Торонті,
Мене ж Бог боронить від
хибних думок,
Зі Львова я ані на крок.*

*Niech inni szukają gruszek na
wierzbach
W Monachium, Paryżu, Toronto,
Mnie zaś Bóg strzeże od myśli
fałszywych –
Ze Lwowa nie ruszę się o krok.*

*Бо де ще є людем так файно,
як ту,
Тільки ві Львові.
Бо де ще зубачиш таку
красоту,
Тільки ві Львові.*

*Bo gdzież jest ludziom tak
dobrze jak tu?
Tylko we Lwowie.
Bo gdzie zobaczysz tak wielkie
piękno?
Tylko we Lwowie.*

*Ховаймо на спід тягар наших
бід,
І в Штати нема чо тікати.
Таж пиво у нас холодне, як
лід,
Дівчата солодкі, як мід.*

*Schowajmy w cień ciężar
naszych bied
I do Stanów nie trzeba uciekać.
U nas piwo jest zimne jak lód,
A dziewczęta słodkie jak miód.*

*Якби ще десь раз я вродитисі
вмів, то
Тільки ві Львові.
Так люблю той Львів, що
бракує ми слів.
Львів то є Львів.*

*Gdybym raz jeszcze mógł się
narodzić, to
Tylko we Lwowie.
Tak kocham ten Lwów, że
brakuje mi słów.
Lwów to jest Lwów.*

*На світі є Відень, Гонконг і
Нью-Йорк,
Я ж нігди туди не поїду,
Бо зроду не схильний до
хибних думок,
Зі Львова я ані на крок.*

*Na świecie jest Wiedeń,
Hongkong, Nowy Jork,
Ja jednak nigdy tam nie pojedę,
Bo z natury nie skłonny do myśli
fałszywych –
Ze Lwowa nie ruszę się o krok.*

*Бо де ще так файно є людям, Бо gdzie jest ludziom tak
як ту, dobrze jak tu?
Тільки ві Львові. Tylko we Lwowie.
Бо де ще зубачиш таку Бо gdzie zobaczysz tak wielkie
красоту, piękno?
Тільки ві Львові. Tylko we Lwowie.*

*Бо де ще зубачиш таку Бо gdzie zobaczysz tak wielkie
красоту, piękno?
Тільки ві Львові. Tylko we Lwowie.
Роздінут, роззуют, ще й писок Rozbiorą, rozują i jeszcze dadzą
наб'ют w twarz –
Тільки ві Львові. Tylko we Lwowie.*

Oczywiście autor parafrazy nie mógł całkowicie oderwać się od polskiego pierwowzoru, dlatego pojawia się tu kilka chwytów stylistycznych bezpośrednio nawiązujących do „Włóczęgów”: „*Zi Lwowa ja ani na krok*”, „*Diwczata sołodki, jak mid*”, „*Jakby szczę raz ja wrodytysi wmiw, to tilku wi Lwowi*”. Nie ma tu jednak już aż tak patetycznej idealizacji miasta ani familiarnie egalitarnej wizji wszystkich lwowian – przeciwnie: „*Rozdinić, rozzujuc, szcze j pysok nabijut*”.

Niektóre frazy z piosenki bardzo szybko stały się memami; w galicyjskich mediach regularnie pojawia się hasło: „*Tak lublju toj Lwiw, szczo brakuje my sliw*”.

I rzecz jasna autor parafrazy musiał nadać piosence batiarskiej galicyjski koloryt językowy. I rzeczywiście – koloryt ten jest wyraźnie obecny. Lwowska gwara istnieje bowiem nie tylko w polskiej, lecz także w ukraińskiej hipostazie. Można przypuszczać, że obie te odmiany kształtowały się mniej więcej równolegle, zniekształcając i wzbogacając się wzajemnie ku obopólnej satysfakcji.

Jeśli – jak już wspomniano – w polskim tekście aż „*huczą*”, niczym «chrząszcze nad wiśniami», ukrainizmy, to u Stelmacha sytuacja jest dokładnie odwrotna. Sądzę, że poeta,

który ukończył lwowską szkołę, nie musiał sięgać do słowników – których dziś istnieje bez liku³ – w poszukiwaniu odpowiednich wyrażen i zwrotów.

Bardziej szczególowo przedstawia się to w następujący sposób.

1. Cechy fonetyczne

1.1. Miękką wymowa samogłosek i spółgłosek (warianty dialektalne)

- **енші** (*inni*) – wymowa mieszana z /je/, na zasadzie analogii do polskiego *jeńsi*;

- **мене** → **мене ж Бог боронить** – forma normatywna, jednak w danym kontekście wzmacniająca kolokwialno-gwarowy charakter wypowiedzi;

- **най** (*niech / oby*) – karpатызм.

1.2. Forma „ві Львові”

- W dialekcie często występuje **ві** przed wyrazami rozpoczynającymi się na *L-, R-, W-* (*ві Львові, ві Румі*);

- W tekście zastosowano formę: *Тільки ві Львові*, która stylistycznie powtarza polskie *we Lwowie*.

1.3. Alternacja *u / i*

- **тільки** zamiast *тільки*;

- **вродитисі** zamiast *вродитися*;

³ Словник галицького діалекту

<https://ukrainiantraditions.wordpress.com/%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BB%D1%8F%D0%BD/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%83/>;

Словник галицького діалекту https://drama.kropyva.ch/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%83;

Галицька мова <https://halmova.if.ua/dictionary/letter/>; Словник галицького діалекту <https://spadok.org.ua/etnolingvistyka/slovyk-galytskogo-dialektu>; Короткий словник львівської гвари <https://www.ji.lviv.ua/n36-1/texts/gwara.htm>.

- **нігди** zamiast *ніколи* (por. słow. *nigda*).

Są to cechy dialektalne galicyjskiego obszaru językowego.

2. Cechy morfologiczne

2.1. Czasowniki zwrotne z **końcówką -ci**

Typowa cecha karpacko-łemkowska:

- *вродитися* → **вродитисі**;
- *хотітися* → **хотітимсі** (w innych kontekstach).

Formy te wykorzystują postpozycyjną partykułę *-ci*, wywodzącą się ze staroukraińskiej *ся*.

2.2. Partykuły analityczne

- **таж** = *ta ż* (funkcja emfatyczna);
- **мене ж Бог боронить** – potoczne wzmocnienie

ekspresywne.

2.3. Odmiana według normy potocznej

- **людєм** (*ludziom*) – wpływ polszczyzny (*ludziom* → *ludziem*);
- **більше мі слів / бракує ми слів** – celownik *ми*, dialektalna forma odpowiadająca literackiemu *мені*.

2.4. Lokatyw z elementem „ту”

- *тут* → **ту** – cecha charakterystyczna dla Lwowa i Galicji.

3. Cechy leksykalne

3.1. Polonizmy

- **файно** (pol. *fajnie*);
- **красота** – polonizm oraz cerkiewnoslawizm; w języku literackim niemal nieużywany;
- **нігди / нігди** (pol. *nigdy*).

3.2. Batiaryzmy (lwowski slang miejski)

- **роздінут, роззуют, ще й писок наб’ют** – typowe batiarskie frazy o charakterze humoru ludowego;
- **нема чо тікати** – konstrukcja z *чо* (*що*), również batiarska.

3.3. Dialektyzmy zachodnioukraińskie

- **най** (*niech*);
- **єнші** (*inni*);

- **зубачиш** (*zobaczysz*) – metateza z wyraźnym polonizmem (*zobaczyć*);

- **роздінут** (*rozbiórą, rozbiórą z ubrań*) – forma skrócona.

3.4. Folkloryzmy ukraińskie

- **мід** (*miód*) – stylizacja na ludową wymowę;

- **боронить** zamiast *захищає* – archaizm.

4. Cechy składniowe

4.1. Konstrukcje z inwersją

- *Tak lublju toj Lwiv, szczo brakuje my sliv;*

- *Bo de szcze zubaczysz taku krasotu?*

Inwersja podkreśla emocjonalność wypowiedzi i odpowiada intonacji miejskiego folkloru.

4.2. Konstrukcje kalkowane z języka polskiego

- *Tylku wi Lwowi ← Tylko we Lwowi;*

- *nigdy tudy ne pojidu ← nigdy tam nie pojedę;*

- *de szcze je ljudem tak fajno ← gdzie jeszcze*

ludziom tak dobrze.

Są to kalki, jednak organiczne dla lwowskiego wariantu językowego.

4.3. Naruszenia norm zgody składniowej

(stylowe, zamierzone)

- *Tak lublju toj Lwiv, szczo brakuje my sliv*

Forma normatywna: *мені бракує слив.*

Jednak użyta konstrukcja jest charakterystyczna dla mowy potocznej Galicji.

5. Pragmatyka i styl

5.1. Stylizacja na lwowską gwarę

Tekst świadomie nie jest literacki.

Stanowi on **artystyczną rekonstrukcję**:

- mowy międzywojennych batiarów;

- subkulturowego humoru Lwowa;

- mieszanej polsko-ukraińskiej atmosfery miasta;

- emocjonalnego przywiązania do lokalnej

samoidentyfikacji.

5.2. Humorystyczna autoironia

Frazy:

- *Na switi je Widin', Hongkong i Nju-Jork – ja z nigdy tudy ne pojidu;*
- *Rozdinuć, rozzujuć, szcze j pysok nabijut' – tylku wi Lwowi*

wykorzystują batiarską autoironię, będącą znakiem rozpoznawczym lwowskiej piosenki lat 1920–1930.

5.3. Emocjonalność i intymizacja języka

- *Tak lublju toj Lwiw, szczo brakuje my sliw;*
- *Tylku wi Lwowi* (refren);
- *na spid tiahap naszych bid* – lapidarna poetyka.

Tekst funkcjonuje jako **piosenka-wyznanie miłości do miasta**.

Ukraiński tekst „*Tylku wi Lwowi*” demonstruje:

Cechy dialektalne:

- morfologię łemkowsko-galicyską;
- fonetykę spolaryzowaną przez wpływy polskie;
- składnię gwarową;
- współwystępowanie ukrainizmów, polonizmów i żargonizmów.

Cechy stylistyczne:

- batiarski humor;
- poetyzację lwowskiej tożsamości;
- emocjonalną intonację nostalgii.

W swojej ukraińskiej wersji piosenka stała się dość popularna; po Wiktorze Morozowie wykonuje ją jeszcze kilku innych muzyków. W roku 2018 reżyser Ołeksandr Bereżań zrealizował cover filmu „*Włóczęgi*” pt. „*Szlachetni włóczędzy*” – z nieco dziwną, wręcz mało prawdopodobną fabułą, wtórną reżyserią oraz amatorską grą aktorską wykonawców. Dla Wiktora Morozowa i jego zaprzysięgłych batiarów piosenka Bohdana Stelmacha stała się impulsem do stworzenia całego cyklu pieśni batiarskich do słów Jurija Wynnyczuka i Andrija Panczyszyna, o których – jak sam muzyk zaświadcza – zaczęto mówić, iż są to autentyczne piosenki międzywojennego Lwowa.

Na zakończenie można stwierdzić, że ani pierwszej – polskiej, ani drugiej – ukraińskiej wersji piosenki o Lwowie nie sposób uznać za arcydzieło literatury czy muzyki. Brakuje im bowiem tego, co zawsze stanowi o istocie prawdziwej sztuki autorskiej – poczucia czasu. Lwowscy włóczędzy rażno tańczą i z werwą wysławiają swoje rodzinne miasto, nie słysząc huku armat dobiegającego zza zachodnich i wschodnich granic. Współcześni batiarzy, powtarzając stylistykę polskiego pierwowzoru, z nie mniejszym optymizmem intonują odrębność i integralność – już ukraińskiego – fenomenu lwowskiej specyfiki. I również nie słyszą, jak na tę specyfikę szczerzą zęby wewnętrzni i zewnętrzni „wrożenkowie”.

Dlatego też piosenki te nie stały się ani wezwaniem, ani drogowskazem, pozostając raczej osobliwym kuriozum, historyczną igraszką, kulturowym homunkulusem. Jedynie w samym fakcie, że międzywojenna polska piosenka przerosła w ukraińską pieśń przedwojenną, można dostrzec pewną zależność – lecz będzie to już temat na zupełnie inne badanie.

§5.2. УКРАЇНСЬКА ПОЛЬСЬКА ПІСНЯ ПРО ЛЬВІВ

https://www.youtube.com/watch?v=PBjck2xo_yI

Ну, й де ж могла народитися ця чи не найвідоміша батярська пісня, як не у Львові? Та й узагалі, де міг би з'явитися цей унікальний вірець міської чи радше передміської субкультури з його незрівняним гумором та сповненими іронією й сарказму піснями, як не в місті, що стало своєрідним плавильним котлом розмаїтих культур, звичаїв та міфів. Та й сам феномен батярства давно вже перетворився на міф, у якому майже неможливо відділити зерно від полови, а правду від вигадки. Навіть щодо самого терміну «батяр» точаться суперечки – дехто доводить, що це слово має сербське походження, а дехто – що мадярське. Багато цікавого на цю тему можна довідатися, прочитавши дослідження Володимира Окаринського [1], Ольги Харчишин [2], Юрія Винничука [3], Ігоря Чорновола [4], Уршулі Якубовської [5] та інших. Здебільшого вважається, що «батяр» походить від угорського «betyár» - розбишака, пройдисвіт. Наприкінці XVIII сторіччя у Львові було чимало поліцаїв угорського походження, які нерідко намагалися зупиняти злодюжок або хуліганів криками: «Стій, бетяр!» Згодом це слово трансформувалося у Львові в «батяр».

Важко сказати, наскільки міфи про «шляхетних» батярів відповідали дійсності, але безсумнівно, що батярами було створено чимало зразків унікального вуличного фольклору. Визначною рисою цього фольклору було те, що він творився на основі так званого львівського балака або гвари (суміші галицького діалекту, польської, німецької та єврейської мов). Врешті-решт завдяки цим розбишацьким пісням і гецам (пустощам, жартам), десь у 30-х роках минулого століття в середовищі львівської інтелігенції почав формуватися дещо ідеалізований образ веселого й дотепного батяра. Величезною мірою до створення цього образу прислужилася надзвичайно популярна в ті роки радіо-програма «На веселій львівській хвилі» завдяки комічним

діалогам, які писав Віктор Будзинський для «батарів» Щепця і Тонька (Казімежа Вайди і Генрика Фогельфангера). Згодом, десь у другій половині 1930-х почали виходити на екрани фільми з участю Щепця і Тонька. Ось у одному з таких фільмів «Волоцюги» (1938) і прозвучала вперше пісня «Tyłko we Lwowie», хоч у самому фільмі вона мала назву «Lwów jest jeden na świecie».

Відтоді ця пісня стала настільки популярною, що вважається мало не батярським гімном, створеним самими батярами, хоч насправді це авторська пісня, написана спеціально для фільму «Волоцюги» польськими євреями Генриком Варсом (музика) і Емануелем Шлехтером (слова). Цікаво, що коли до Львова прийшли й окупували його «визволителі», під орудою Генрика Варса утворився оркестр теа-джаз, де «Тільки ві Львові» співали вже російською мовою, а в 1941 році навіть записали цей варіант пісні на грамплатівку, де соліст оркестру Євгеніуш Бодо співав її під назвою «Прощальная песенка львовского джаза» [6]. Тому я припускаю, що якби Генрик Варс дожив до проголошення незалежності України, ця його знаменита пісня відразу зазвучала б українською, а так цю роботу довелося здійснити вже дещо пізніше чудовому львівському поету-пісняру Богдану Стельмаху, завдяки якому я разом із «Батяр-бендом Галичина» записав 2002 року вже українізований «львівськогварний» варіант пісні на першому нашому альбомі батярських пісень, який ми так і назвали – «Тільки ві Львові».

Так сталося, що перша презентація цього альбома відбулася 12 листопада 2002 року в Празі, в рамках мультикультурного кабаре «Зустріч культур» [7], в якому, крім нас, брали участь чеські, словацькі, польські та мадярські виконавці, причому Польщу представляв варшавський авторський театр відомого актора й педагога Станіслава Гурки «Pod Górke», який також, як і ми, виконував львівські батярські пісні. Чи не найяскравішою кульмінацією цього мультикультурного кабаре стало наше спільне виконання власне цієї славетної

пісні «Тільки ві Львові» на двох мовах – польській та українській.

На завершення хотів би лише додати таку дивну річ – багато виконавців, які люблять старі батярські пісні, намагалися не тільки відтворювати давні, міжвоєнні батярувки, але й творити нові, але чомусь нікому це не вдавалося – ні у Варшаві, ні в Кракові, ні в Тернополі, ні в Коломиї – хоч у всіх цих містах існували колись зародки батярської субкультури. А от у Львові ми з «Батяр-бендом Галичина» записали ще два альбома нових, необатярських пісень, музику до яких я поклав на тексти Юрка Винничука, а найбільше – на слова Андрія Панчишина. Це альбоми «Серце батяра» (2010) і «Батярский блюз» (2013). І ось ці нові батярувки напрочуд природно зазвучали в львівському середовищі, настільки, що дехто переконаний, ніби деякі з них народилися ще в міжвоєнні часи минулого століття. Це тільки вкотре переконує мене, що справжні, автентичні батярські пісні можуть природно існувати й народжуватися Тільки ві Львові... але з невеличкою допомогою уродженців славного Кременця!

Використана література

- [1] Окаринський, Володимир. «Батяр» від А до Я (антек – махабунда – яндрус). «Предки» та льокальні різновиди субкультури (до 1939). Україна модерна – міжнародний інтелектуальний часопис. 26.06.20217.
<https://uamoderna.com/md/okarynsky-batyary/>
- [2] Харчишин, Ольга. Батяри українського Львова. Поступ, 2011, № 32 (690), 24-25 лютого.
- [3] Винничук, Юрій. Субкультура львівських батярів. (Записала Лілія Кузік). ZAXID.NET, 2010, 11 грудня
https://zaxid.net/subkultura_lvivskih_batyariv_n1117312
- [4] Чорновол, Ігор. Славні львівські батяри. Поступ, 2001, 11-17 січня, №6(664)
- [5] Jakubowska, Urszula. Mit lwowskiego batiara. Warszawa: Instytut Badań Literackich, 1998, 353 s.
- [6] Прощальная песенка львовского джаза

<https://www.youtube.com/watch?v=tjNLz3jD0Gg>

[7] Морозов, Віктор: Батяр я си, батяр. Пороги (часопис для українців у Чеській Республіці), № 4, жовтень-грудень 2002

<https://www.ukrajinci.cz/files/files/f9699-4-2002.pdf>

§6. REFLEKSJE NA TEMAT UKRAIŃSKO-POLSKICH KORELACJI JĘZYKOWYCH: ZAPOŻYCZENIA – MIĘDZYJĘZYKOWE HOMONIMY I HOMONIMOIDY – GRAFICZNE „PODPowiedzi”

Typologiczno-genealogiczne podobieństwa i wielowiekowe kontakty historyczne ukraińskiej i polskiej wspólnot językowych wykreowały dość interesującą sytuację językową w obu tych obszarach etnolingwalnych. Obok licznych analogii i podobieństw na poziomie leksykalnym i gramatycznym, wywodzących się z jedności genealogicznej (języki słowiańskie) w obu językach można odnotować niemało jednostek, których większa lub mniejsza zbieżność formalna jest wynikiem wzajemnych wpływów. Do takich odnieść można przede wszystkim zapożyczenia.

Zapożyczenia polskie

Zwróćmy uwagę przede wszystkim na zapożyczenia polskie w literackim języku ukraińskim. Poznajemy je w pierwszej kolejności przez zestawienie leksemów ukraińskich z polskimi i rosyjskimi (gdyż wraz z rosyjskim język ukraiński odnosi się do grupy wschodniosłowiańskiej). W dalszej perspektywie możliwe jest porównanie tych jednostek z ich pełnymi lub formalnymi analogonami w innych językach słowiańskich, jeżeli takowe występują (żeby wyłączyć ogólnosłowiańskie pochodzenie).

Porównajmy:

шляхетний	szlachetny	благородный	ušlechtilý (czes.), ušľachtilý (slc.)
скроні	skronie	виски	skráně (czes.)
вихований	wychowany	воспитанный	chovaný (czes., slc.)
спочивати	spoczywać	отдыхать	odpočívav' (slc.), počivati (sln.)
занедбати	zaniedbać	забросить, запустить	zanedbat' (slc.)
увага	uwaga	внимание	увага (bial.)
скарб	skarb	сокровище	скарб (bial.)

враження	wrażenie	впечатление	уражанне (bial.)
скарга	skarga	жалоба	скарга (bial.)
повітря	powietrze	воздух	паветра (bial.)
промінь	promień	луч	прамень (bial.)
шукати	szukać	искать	шукаць (bial.)
певний	pewny, pewien	определенный, уверенный	-
оздоба	ozdoba	украшение	-
пиха	pycha	высокомерие	-
шлюб	ślub	брак	-
завзятий	zawzięty	рьяный, заядлый	-
стосунок	stosunek	отношение	-
усувати	usuwać	устранять, удалять	-
зневажати	znieważać	презирать	-

Jak widzimy, niektóre z tych słów są pochodzenia zachodniosłowiańskiego lub powstały właśnie w polszczyźnie i, co widać z wykładników formalnych, zostały zapożyczone z polskiego zarówno do języka ukraińskiego, jak też do białoruskiego (którego los historyczny jest bardzo podobny do ukraińskiego).

Jasne, że zarówno w polskim, jak i rosyjskim mogą być słowa zapożyczone z innych, niesłowiańskich, języków, lecz forma adaptacji tych jednostek do reguł obu tych języków może wskazać bardziej precyzyjnie, czy zapożyczenie do ukraińskiego języka odbywało się za pośrednictwem polskiego, czy rosyjskiego. Pamiętajmy, że przez dłuższy okres swego kulturowego rozwoju historycznego Ukraińcy przebywali w obrębie państwowego obszaru Rzeczypospolitej lub Imperium Rosyjskiego. Niemniej jednak słowa obce mogły przenikać do ukraińskiego języka bezpośrednio z języka źródłowego. Dlatego można je porównać też z oryginałem wyjściowym, żeby wykluczyć taką możliwość i wykazać jego polskie pochodzenie.

Por.:

ukraiński	polski	rosyjski	oryginał oraz inne języki słowiańskie
перука	peruka	парик	perruque (fr.), paruka (czes.)
друшляк	druszlak	дуршлак	Durchschlag (niem.)
шафа	szafa	шкаф	Schaff (niem.)
папуга	papuga	попугай	papagajo (hiszp.), papuch (czes.), папагај (serb.)
пан	pan	господин	župan (awar.), pan (czes.)
мавпа	małpa	обезьяна	Maul-Affe (niem.)
варто	warto	стоит	wert (niem.)
шпак	szpak	скворец	Spatz (niem.), špaček (czes.)
парасоля	parasol	зонтик	parasole (wł.)
вага	waga	вес, весы	Wage (niem.), váha (czes.)
цукор	cukier	сахар	Zucker (niem.), cukr (czes.)
цегла	cegła	кирпич	Ziegel (niem.), cihla (czes.), цигла (serb.)
шляхта	szlachta	дворянство	Slahte (niem.), šlechta (czes.)
панчоха	pończocha	носок	punt-schuoeh (śr.-niem.), punčocha (czes.)
паркан	parkan	забор	párkány (węg.)
шахрай	szachraj	мошенник	Schacherei (niem.)
рахунок	rachunek	счет	rech(e)nunge (niem.)
приватний	prywatny	частный	privat (niem.)
решта	reszta	остальное, остаток	Rest (niem.)

Tak samo, jak w poprzednim zestawieniu, widać, że jednostki te są zapożyczone do języka ukraińskiego z polskiego (lub, jak

czasem błędnie określają, „za pośrednictwem polskiego”). W niektórych przypadkach występuje cząstkowa zgodność formalna słów polskich i czeskich, lecz w ostateczności charakter docelowej formy ukraińskiej i tak jest bliższy formie polskiej.

Omawiając problem polskich zapożyczeń, nie da się pominąć zapożyczenia regionalne, czyli zachodnioukraińskie (w większości ściśle galicyjskie). W tym przypadku drugą stroną zestawienia występuje forma ogólnoukraińska (literacka):

zachodnioukraiński	polski	ukraiński literacki
когут	kogut	півень
мешкати	mieszkać	проживати
писок	pysk	рот
креденс	kredens	буфет
мешти	meszty	туфлі
пантофлі	pantofle	тапки
капці	kapcie	тапки
румбарбар	rabarbar	ревінь
пательня	patelnia	сковорода
зегарок	zegarek	годинник
парфуми	perfumy	духи
мапа	mapa	карта
гуртівня	hurtownia	гуртовий склад / магазин
наглий	nagły	швидкий, раптовий
гречний	grzeczny	ввічливий
файний	fajny	гарний, добрий
вбиратись	ubierać się	вдягатись
слушно	słusznie	вірно, правильно
імпреза	impreza	забава

Zresztą w ostatnich latach pod wpływem procesów derusyfikacyjnych (wywołanych między innymi rosyjską agresją) oraz w wyniku aktywności inteligencji zachodnioukraińskiej

niektóre z tych słów zaczęło przenikać do obiegu powszechnego (*парфуми, мапа, гуртівня, слушно, імпреза*).

Zapożyczenia ukraińskie

Chyba jest oczywiste, że tak długi i intensywny kontakt językowy, który występował w relacjach polsko-ukraińskich, nie mógł ograniczyć się tylko do jednostronnego wpływu polskiego języka na ukraiński. Jednakże problem ukraińskich zapożyczeń w polszczyźnie polega na tym, że ich ujawnienie i udowodnienie nie jest aż tak oczywiste. Dotyczy to przede wszystkim słownictwa wschodniosłowiańskiego oraz słownictwa pochodzenia orientalnego (zwłaszcza tureckiego), które zostało wdrożone do polszczyzny przez Ukraińców w okresie Pierwszej RP. Jeśli chodzi o rdzenne słownictwo wschodniosłowiańskie, które w mniej więcej tożsamej formie występuje zarówno w ukraińskim czy białoruskim, jak też w rosyjskim, to jego „ukraińskość” może być mocno zachwiana faktem silnego wpływu językowego, który na język polski swego czasu wywarła rasyfikatorska polityka zaborcy carskiego. Z kolei ciasny kontakt z Tatarami krymskimi w równym stopniu mógł się przyczynić do przejęcia części orientalizmów. Równie dobrze te słowa mogły zostać przeniesione do polszczyzny przez ukraińskich kozaków.

Badacze zapożyczeń do języka polskiego wskazują np. takie jednostki, jak *koromysło, korowód, korowaj, sobaka, wiedźma* lub *szczynąć* jako rutenizmy (czyli ukrainizmy). Niestety, nie jest to oczywiste w aspekcie *stricte* lingwistycznym, dlatego że wszystkie te słowa mają identyczne odpowiedniki w rosyjskim języku (z wyjątkiem *szczynąć*, które ewidentnie pochodzi od ukraińskiego *щезнути*, a nie rosyjskiego *исчезнуть*).

Dlatego spróbujmy uszeregować ukrainizmy w języku polskim w kolejności od jawnych poprzez domniemane aż do wschodniosłowianizmów, czyli wczesnych rutenizmów epoki Rusi Kijowskiej.

Pierwszym ewidentnym znakiem ukrainizmu w polszczyźnie jest obecność *h* w formie polskiej, które wskazuje na

odmienną wymowę wcześniejszą – zbliżoną do ukraińskiej gardłowej głóski [h]. Warto odnotować, że w polskiej pisowni odnotowujemy co najmniej cztery przypadki użycia h: w słowach ukraińskiego lub czeskiego pochodzenia (jako odzwierciedlenie wymowy gardłowego dźwięcznego [h]), w słowach niemieckiego pochodzenia jako odpowiednik niemieckiej litery h, a także w słowach greckiego pochodzenia jako odpowiednik [γ]. Żeby wyróżnić z tej grupy ukrainizmy, mamy mieć do czynienia po pierwsze ze słowami słowiańskiego pochodzenia (przede wszystkim wschodniosłowiańskiego), których nie ma w polszczyźnie lub których formalne odpowiedniki zarówno w polskim, jak w rosyjskim zawierają zwartą tyłnojęzykową [g], po drugie ze słowami, których formy nie występują w języku czeskim, po trzecie ze słowami, które posiadają szeroką reprezentację derywacyjną w ukraińskim.

Porównajmy:

hałas (*галас, галасувати, галасливий*), *haratać* (*гаратати*), *harmider* (*гармидер*), *huk* (*зук, гучний, гучномовець*), *hurkot* (*гуркіт, гуркотіти*), *ohyda* (*огида, гид, гідкий, гідота, гідитись / гадитись, < гад, por. gad*), *hulać*, *hultaj* (*гуляти, гульки, гульба, прогулянка, вигул, загул, відгул, гультай, гульвіса*), *hożu* (*гожий, годитися, гідний, згода, por. godny, godzenie się, zgoda*), *hołubić* (*голуб, голубити, приголубити, por. oryg. gołąb*), *hołubiec* (*голубець*), *hołota* (*голота od голій, por. goły*), *na rohybel* (*погибель od гинути, загиблій, por. ginąć*), *hańba* (*ганьба od ганити, por. ganić*), *hodować* (*годувати, oryg. godować*), *hohol* (*hoholi taniac, ukr. zogol, por. oryg. gogol 'rodzaj kaczkі'*), *hardy* (*гордий + gardzić, pogarda*).

W ostatnim przypadku obserwujemy zjawisko hybrydyzacji fonetyczno-morfemowej wynikające w wyniku cząstkowej polonizacji fonetycznej ukraińskiego zapożyczonego morfemu rdzennego.

Kolejna grupa ukrainizmów fonetycznych już nie jest na tyle oczywista, gdyż analogiczne formy są we wszystkich

wschodniosłowiańskich językach. Chodzi o występowanie grupy *or* zamiast *ra* w pozycji pomiędzy spółgłoskami (*czort* przy oryginalnym *czart*) a także pełnogłos *ere*, *oro* w rdzeniach zamiast *rze*, *rzo* (*czereśnia* – oryg. *trześnia*; *czereпча* – oryg. *trzeпча*; *czereda* – oryg. *trzoda*; *czerep* – oryg. *trzap*; *mereżka* – oryg. *mrzeża*; *zbereżny* – zamiast **zbrzeżny*, por. *brzeżny*); *dorożka* – oryg. *dróżka*; *dereń* – oryg. *drzon*). Na raczej ukraińskie pochodzenie tych słów wskazuje ich naturalistyczna, „wiejska” semantyka. Z rosyjskiego zapożyczane były raczej słowa o charakterze administracyjno-politycznym.

Kolejna grupa słów z ewidentnie wschodniosłowiańskimi znacznikami fonetycznymi to jednostki posiadające tzw. epentetyczną spółgłoskę [l] po wargowych zamiast charakterystycznej dla polszczyzny [j]. Warto zwrócić uwagę na to, że w wielu wypadkach język rosyjski nie posiada takich odpowiedników, co również przemawia za ich ukraińskim pochodzeniem:

hodowla (годівля); *budowla* (будівля, właściwie pol. *budowa*); **czapla** (чапля, ros. цапля, w pol. powinno być **czap* albo **czapia*); *niemowlę* (немовля, powinno być **niemowie*); *grobla* (гребля, oryg. *grobła*); *kropła* (крапля, ros. капля, powinno być **kropła*); **rubel** (ukr. potoczne *рубель*, zapożyczenie z rosyjskiego miałoby brzmieć **rubl* – ros. рубль, w ukraińskim odnotowuje się wtórna wokalizacja: por. ukr. журавель – ros. журавль – pol. *żuraw*; ukr. корабель – ros. корабль – pol. *korab*, w polskim analogiczna własna forma miałaby brzmieć **raqb*).

Dość interesującym tworem jest polskie słowo *wróbel*. Jego rdzeń zawiera prasłowiański rdzeń z typowo polską metatezą *ro* i przegłosem *o* > *u*. Jednakże jednocześnie posiada ono również wschodniosłowiańską epentetyczną [l], lecz z typowo ukraińską wokalizacją, dokładnie taką samą, jak w *rubel*.

W przedstawionym powyżej przykładzie (*rubel*) ujawnił się jeszcze jeden fonetyczny znacznik wschodniosłowiańskiego pochodzenia słów – denazalizacja nosówek, czyli występowanie w polskich formach *u* zamiast *q* oraz *a* zamiast *ę*. Analogicznie

jest w słowach *rubacha* (pol. *rab*) i *Lach* (*лях*, powinno być **Lęch*, por. lit. *Lenkija* 'Polska). Wschodniosłowiańskie korzenie mają również słowa *siolo* > *sielski*, w których zanikła spółgłoska [d] (oryginalna forma – *siodło*).

Jak już wcześniej podkreślałem, jednym ze znaczników rdzennego pochodzenia jakiegoś słowa jest jego rozgałęziona derywacja w tym języku. Słowo zapożyczone, na odwrót, dość często okazuje się derywacyjnie „osamotnione” w języku docelowym. Co więcej, słowo zapożyczone dość często zatracą swoją formę wewnętrzną, czyli motywację i znaczenie słowotwórcze. Dla użytkowników języka źródłowego zaś słowo to jest mocno osadzone w systemie słowotwórczym. To też może czasem stawać argumentem za kierunkiem zapożyczenia.

Porównajmy niektóre pary z nieoczywistą formą zewnętrzną:

sicz (od *cikmu*, w polskim powinno słowo brzmieć *siecz* i być motywowane słowem *siec*); *kacap* (od *как кап* 'jak cap'); *niesamowity* (od *самовитий* 'poważny'); *dureń*, *durny*, *za durno* (od *дур*, *дуриму* 'okłamywać'); *łoskot*, *łoskotać* (od *лоск* / *лук*, *лунути*, *лукати*, *лоскит*, *лоскотати*, *лоскотити*); *step* (starorus. *сѣмѣнь*, po polsku miałyby być **ściep*); *chwost*, *chwośc*, *chwośc* (od *хвост*, *хвоц*, por. oryg. *chwast*); *szuja* (od starorus. *шуй* 'lewy').

Kolejna zapowiedziana wcześniej grupa domyślnie ukraińskich zapożyczeń do polszczyzny to słowa orientального (głównie tureckiego) pochodzenia, które zostały wdrożone do polskiej kultury prawdopodobnie przez kozaków ukraińskich (niemal wszystkie odnoszą się do ukraińskiego i zwłaszcza kozackiego bytu):

hajdamaka (z tur. *haydamak*), *kozak* (tur. *kazak*), *czumak* (tur. *çomak*), *kutas* (w zn. 'frędzel', tur. *kutas*), *surma*, *surmacz* (tur. *surna*), *buńczuk* (kr.-tat. *bunčuk*), *kureń* (z tur. grupy *kürän*), *arbuz* (z tur. *karpuz*), *borsuk* (tur. *borsuk*), *wataha* (z tur. grupy), *bohater* (z pers. *bahadur*), *szajka* (od

чайка ‘statek kozacki służący do najazdów na Turcję’ z tur. *şajka* ‘wysoki statek’).

Tzw. międzyjęzykowe homonimy i homonimoidy jako pułapki w polsko-ukraińskiej komunikacji interkulturowej

Kwestia międzyjęzykowej homonimii jest względnie dobrze zbadana. Dla większej klarowności tego zagadnienia jednak warto podkreślić, że ten rodzaj homonimii istotnie różni się od homonimii klasycznej (wewnątrzsystemowej). Po pierwsze, nawet w najbardziej pokrewnych językach (jak ukraiński i rosyjski) fonetyczne różnice mogą być na tyle istotne, że trudno twierdzić, że posiadają one leksemy o jednakowej formie zewnętrznej (co jest warunkiem wstępnym dla homonimii). Jeszcze większe zróżnicowania formalne pojawiają się w parach typu „ukraiński – polski”. Zatem analogia form w dwóch językach opiera się albo na przypadkowym względnym podobieństwie brzmienia (czyli na zasadach, które w ramach jednego języka są określane jako *paronimia*), albo na systemowej analogii form gramatycznych lecz względnym podobieństwie fonetycznym.

Zwróćmy jeszcze uwagę na jeszcze jedną okoliczność, która mocno komplikuje kwalifikację pewnej pary formalnie podobnych słów jako homonimów. Chodzi o podobieństwo w ramach całego lub przeważnej większości paradygmatu odmiany tych słów w obu językach. To jest warunek *sine qua non* dla homonimii właściwej. Jeśli takie podobieństwo występuje wyłącznie w jednej lub kilku formach, mówimy o homofornii (tak jest na pewno w każdym przypadku, gdy tzw. „fałszywi przyjaciele tłumacza” występują w językach niepokrewnych). W przytłaczającej większości przypadków właściwa homonimia międzyjęzykowa jest niemożliwa nawet w językach blisko spokrewnionych. Co najwyżej można tutaj mówić o homofornii międzyjęzykowej albo o quasi-homonimii lub paronimii międzyjęzykowej, jeśli zbieżność form wyrazowych występuje w kilku pozycjach paradygmatu gramatycznego, a rozbieżności można kompensować poprzez intuicję gramatyczną lub fonetyczną (Sergiej Skorwid wszystkie przypadki występowania

tw. „falszywych przyjaciół tłumacza” nazywa *paronimami*; zob. Skorwid 2024: 120).

Niemniej jednak na poziomie komunikacji osób z nikłą lub słabą znajomością języka obcego efektem zakłóconego odbioru takich paronimów, quasi-homonimów lub homoform międzyjęzykowych jest zła interpretacja wypowiedzi rozmówcy obcojęzycznego. W warunkach współczesnej wymuszonej komunikacji Ukraińców i Polaków (emigracja wojenna lub ekonomiczna) sytuacje takie stają się co raz częstsze. Warto zatem zwrócić większą uwagę na to zjawisko.

Dotychczas mówiłem tylko o sytuacjach komunikacji międzyjęzykowej, które są rozpatrywane jako analogiczne do wewnątrzsystemowych zjawisk typu homonimii czy homoformii. Pamiętajmy, jednak, że w ramach każdego języka występuje takie zjawisko, które semajzjologicznie nastawieni lingwiści określają terminem *polisemia* i nie zgadzają się ujmować je w terminach homonimii. Upatrując w semantycznej derywacji zjawisko tzw. „rozwoju znaczenia” owi badacze odmawiają szeregom typu *klucz* (‘narzędzie do otwierania zamków’) – *klucz* (‘szyfr’) – *klucz* (‘kliniec szczytowy’) – *klucz* (‘stroik’) prawa mianować się homonimiami (gdyż, rzekomo, jest to „jedno słowo wieloznaczne”), natomiast w dokładnie tożsamej sytuacji międzyjęzykowej: *klucz* [do gitary] (‘stroik, narzędzie do naciągania strun’) – *ключ* [для гітари] (‘narzędzie do regulacji wygięcia gryfa’) [w języku ukraińskim stroik nazywa się *кілок*] powiedzą, że są to międzyjęzykowe homonimy. Dla zwolennika teorii polisemii bliskość znaczeń lub ich motywacyjne powiązania to ewidentny znak wieloznaczności. Czasem jednak próbują takie zjawiska określić terminem *polisemia interlingwalna* [Kalisz 2017: 91–92]. Problem takiej kwalifikacji polega na tym, że przy takim toku myślenia zakłada się, że w obu językach mamy do czynienia z tym samym słowem, lecz o różnych znaczeniach. Natomiast analiza systemowa jednoznacznie wskazuje na to, że są to dwa słowa: jedno polskie, drugie ukraińskie.

Zresztą błąd tego myślenia ujawnia się bez trudu również przy rozważaniach na temat tzw. polisemii intralingwalnej (czyli

wewnątrz jednego języka) [Gortych-Michalak 2013: 176]. Świetnie to wykazała w swojej rozprawie habilitacyjnej Martyna Król, która wzięła pod wzgląd kwestię wewnątrzsystemowej dyskursywnej dyferencjacji słownictwa [Król 2014]. W realnej komunikacji raczej nie dochodzi do sytuacji polisemicznych, jeśli komunikacja odbywa się w odpowiednim dyskursie (typie działalności lingwosemiotycznej). Trudno więc pomylić, o co chodzi w użyciu słowa *klucz*, gdy ze sobą komunikują robotnicy, telegrafisci, ornitolodzy, muzykoznawcy, kryptolodzy, architekci czy dziennikarze czy naukowcy omawiający istotne punkty do zrozumienia pewnej sprawy. Polisemiczną sytuacją stanie się tylko w dwóch przypadkach: albo jest to komunikacja okrojona pod względem kontekstu kulturowego i mownego, albo występuje istotna dysharmonia między obrazami świata interlokutorów. Jednakże analogiczna sytuacja wystąpi, gdy chodzi o klasyczne homonimy. Dlatego Król ma rację, określając tego typu jednostki *homonimami dyskursywnymi*.

W rozpatrzonym wyżej przypadku (*klucz do gitary*) natomiast nie można mówić o homonimii dyskursywnej, gdyż oba zjawiska – stroik do strun i regulator gryfu – nazywane są *kluczami* i funkcjonują w jednym mikrodyskursie gitarzystów. Ewidentnie oba terminy powstały na podstawie tego samego źródła motywującego – słowa *klucz* ('narzędzie do przykręcania czy odkręcania nakrętek'). Odpowiednikami w języku ukraińskim są zatem dwa słowa – *кілок* i *ключ*. Czy w związku z tym powinniśmy tutaj mówić o tym samym słowie, lecz w różnych znaczeniach?

Zapytajmy siebie: czym jest słowo – formą, która posiada jedno lub więcej znaczeń (albo nie posiada żadnego) czy może znaczeniem wyrażanym, przez pewną formę lub wiele form gramatycznie (nie koniecznie podobnych do siebie) sprzężonych ze sobą w jeden paradygmat? Obecność w języku supletywnych form dowodzi słuszności drugiego rozwiązania. Znaczenie jest istotą słowa. Zarówno znaczenie kategorialne (zgodnie z którym słowo należy do pewnej klasy semantycznej), jak też znaczenie referencyjne (dzięki któremu słowo tworzy kolokacje i wchodzi

do pewnych pól semantycznych). Jasne, że każdy *klucz*, występujący w języku polskim ma własną klasę i własne pole (*klucz* ‘stroik’ służy do strojenia strun, jest integralną częścią gitary i tworzy system wraz z innymi stroikami na gryfie, a *klucz* do gryfu znajduje się poza gitarą i stosowany jest osobno w celu regulacji wygięcia gryfu). Są to różne byty, różne pojęcia i różne słowa, z których każde zajmuje własne miejsce w systemie leksykalnym polszczyzny. W języku ukraińskim zaś te dwa różne przedmioty i dwa różne pojęcia również są nazywane różnymi słowami, lecz o odmiennej formie – *кілок* i *ключ*.

W latach 80. radziecki językoznawca Iwan Toropcew (Торопцев 1980; Торопцев 1985) zaproponował odróżniać *homonimy*, które pochodzą z różnych źródeł i których formalna zbieżność jest zupełnie przypadkowa, oraz *homonimoidy* – słowa o zbieżnej formie, lecz powstające w trakcie derywacji semantycznej jedno od drugiego lub z tożsamego źródła. Uważam to rozwiązanie za całkiem trafne. Dlatego sytuację z *kluczami* jako narzędziami (fizycznymi, informacyjnymi lub semiotycznymi) do otwierania, zamykania, kręcenia, łączenia, rozumienia i pod. można określić jako powstawanie homonimoidów. W przypadku, gdy okazuje się, że dwa formalnie podobne i semantycznie analogiczne słowa z różnych języków posiadają wewnątrz swego systemu leksykalnego homonimoid, lecz takiegoż homonimoidu nie posiada jego analogon w innym języku, można mówić o powstawaniu pary *międzyjęzykowych homonimoidów*, czyli słowa z języka A oraz homonimoida jego odpowiednika w języku B. Jeśli w języku A z jakichś powodów nie zachowa się wyjściowe słowo i pozostanie relacja wyłącznie w parze „słowo semantycznie pochodne w języku A – słowo semantycznie pierwotne w języku B”, określamy takie jednostki terminami *quasi-homonimy międzyjęzykowe*. Międzyjęzykowe homonimoidy mogą powstawać przez specyficzne dla każdego języka procesy derywacji semantycznej albo na podstawie pewnego wspólnego dla nich słowiańskiego słowa, albo wspólnego zapożyczenia z tego samego źródła niesłowiańskiego (o roli homonimoidów w

powstawaniu tzw. polsko-ukraińskich quasi-analogonów patrz: Швей, Лещак 2002).

Rozpatrzmy zatem najczęstsze i najciekawsze przypadki polsko-ukraińskich homonimów i homonimoidów.

homoformy polsko-ukraińskie

człowiek – *чоловік* (‘mężczyzna’) [l.mn. *ludzie* – *чоловіки*] – *людина*

dziwił się – *дивився* (‘patrzył’) [*dziwię się* – *дивлюся*; *zdziwię się* – *подивлюся*] – *дивувався*

iść – *їсти* (‘jeść’) [*idę* – *їм*, *szedł* – *їв*] – *їти*

znał – *знав* (‘wiedział’) [*znam* – *знаю*, *zna* – *знає*] – *знав*

sople – *сопли* (‘smarki’) [l.p. *sopel* – brak] – *бурулька*

duże – *дуже* (‘bardzo’) [*duży*, *duża*, *dużego* – nieodmienne] – *велике*

chyba – *хиба* (‘pomyłka’) [*chyba* – *хиби*, *хибу*] – *мабуть*, *певно*

dawka – *давка* (‘tłok’) [l.mn. *dawki* – brak] – *доза*, *порція*
koszary – *кошари* (‘owczarnia’) [l.mn. brak – *кошара*] – *казарми*

Jak widać, zbieżność formalna jest tutaj zupełnie sporadyczna lub wręcz jednostkowa i nie ogarnia paradygmatów obu zestawianych jednostek polskiego i ukraińskiego języka.

quasi-homonimy polsko-ukraińskie

drużyna – *дружина* (‘małżonka’) – *команда*

dzierżawa – *держава* (‘państwo’) – *аренда*

grzywna – *гривня* (‘hrywna’) – *штраф*

zakoń – *закон* (‘prawo’) – *орден*

komenda – *команда* (‘rozkaz’) – *комісаріат*, *відділок*
поліції

dywan – *диван* (‘wersalka’) – *килим*

biegun – *бігун* (‘biegacz’) – *полюс*

groza – *гроза* (‘burza’) – *жах*

sztuka – штука (‘kawalek’) – мистецтво
zabieg – забіг (‘bieg [w wyścigach]’) – процедура
spisek – список (‘lista’) – змова
poseł – посол (‘ambassador’) – депутат
miłować – милувати (‘ułaskawiać’) – любити
pień – пеня (‘kikut’) – стовбур
ramiętnik – пам’ятник (‘pomnik’) – щоденник
zawód – завод (‘fabryka’) – професія
zwyczajnie – звичайно (‘zazwyczaj’) – просто
wystawa – вистава (‘przedstawienie’) – виставка
strzelba – стрільба (‘strzelanina’) – гвинтівка
chrzest – хрест (‘krzyż’) – хрещення
wąż – вуж (‘zaskroniec’) – плаз
strata – страта (‘wykonanie kary śmierci’) – втрата
ołów – олово (‘супа’) – свинець
pojazd – поїзд (‘pociąg’) – транспортний засіб
grób – гроб (‘trumna’) – могила
urząd – уряд (‘rząd’) – установа, адміністрація, управління
arbuz – гарбуз (‘tykwa’) – кавун
dynia – диня (‘melon’) – гарбуз
owoc – овоч (‘warzywo’) – фрукт
krzesło – крісло (‘fotel’) – стілець
magazyn – магазин (‘sklep’) – склад
sklep – склеп (‘grobowiec’) – магазин
kino – кіно (‘film’) – кінотеатр
kotlet – котлета (‘kotlet mielony’) і відбивна (‘kotlet schabowy’)

mecz – меч (‘miecz’) – матч
kijanka – киянка (‘kijowjanka’) – пуголовок
kiszka – кішка (‘kotka’) – кров’янка
angielski – ангельський (‘anielski’) – англійський
niewidomy – невідомий (‘nieznany’) – сліпий
połowa – половина (‘sieczka’) – половина
piłka – пилка (‘piła’) – м’яч

szczyt – щит ('tarcza') – *nik*
wariować – варіювати ('zmieniać, różnicować') – *дурити, сходити з розуму*

W tej grupie można mówić o względnej morfologiczno-fonetycznej analogii czy zbieżności paradygmatycznej, lecz wywodzi się ona albo z dalekiej historycznej perspektywy rozwoju analogonów (pierwsza grupa), albo z przypadkowego zbiegu okoliczności (druga grupa). Międzyjęzykowe quasi-homonimy pierwszej grupy odnoszą się do siebie, jak metafory (*groza – проза*) lub metonimie (*grzywna – гривня, кіно – кіно*) do jednostek wyjściowych, albo jak hiperonim do hiponimu (*kotlet – котлета, pojazd – поїзд*) lub jak jednostki tożsamego paradygmatu semantycznego (*dynia – диня, krzesło – крісло*).

homonimoidy polsko-ukraińskie

korzeń – корінь ('pierwiastek; rdzeń') – *корінь*
wola – воля ('wolność') – *воля*
złamanu – зламаний ('zepsuty') – *зламаний*
gotować – готувати ('przygotowywać') – *готувати*
(обід); *куп'ятити*
czuć – чути ('słyszeć') – *відчувати, чути*
prosto – просто ('łatwo') – *прямо, просто*
bogato – багато ('dużo') – *заможно, багато*
maszyna – машина ('samochód') – *машина*

brązowy – бронзовий (*brązowy* 'metalowy') – *коричневий*
kiszka – кишка (*kiszka* 'jelito') – *кров'янка*
ciasto – тісто (*ciasto* 'surowiec') – *пиріг*
 nauka – наука (*nauka* 'badania') – *навчання*
malarz – маляр (*malarz* 'zawód robotniczy') – *художник*
cierpieć – терпіти (*cierpieć* 'znosić') – *страждати*
góra – гора (*góra* 'relief') – *верх*
jagoda – ягода (*jagoda* 'owoc leśny') – *чорниця*

W odróżnieniu od quasi-homonimów, homonimoidy międzyjęzykowe zakładają istnienie w polskim i ukraińskim języku pełnych analogonów (czyli słów o tożsamym znaczeniu i analogicznej formie morfologiczno-fonetycznej). Dlatego w przedstawionych przykładach poza *stricte* homonimoidami międzyjęzykowymi przedstawione są również wyjściowe analogony, np. *korzeń* – *корінь* ('organ roślinny') lub *kiszka* – *кишка* ('jelito'). Całkiem logiczne byłoby zadanie sobie pytania, czy zawsze sam fakt obecności w obu językach pełnego analogona jest powodem, żeby analogicznie ukształtowane jednostki z odmiennym znaczeniem uważać za homonimoidy międzyjęzykowe.

Zwróćmy się do przykładów ze słownika homonimów i paronimów międzyjęzykowych (КОНОНЕНКО, СПІВАК 2008). Znajdujemy tam parę *BAWARKA* – *БАВАРКА*. I już w tym momencie spotykamy się z problemem o charakterze homofonicznym, gdyż w języku polskim nazwa mieszkanki Bawarii pisze się z dużej litery, a nazwa herbaty z mlekiem – z małej. W ukraińskim języku występuje wyłącznie analogon tego pierwszego słowa, lecz są one homofonami, gdyż ukraińskie słowo pisze się z małej litery (czyli już nie mamy do czynienia z klasyczną pełną analogią). Ale pytanie brzmi: jak kwalifikować parę *bawarka* ('herbata') – *баварка* ('Bawarka') – jako homonimy czy homonimoidy? Odpowiedź jest tutaj jednoznaczna – jako homonimy, ponieważ w polskim *bawarka* nie jest semantycznym derywatem od *Bawarka*, tylko sufiksacją od zapożyczonego z francuskiego słowa *bavarois*. Ich współbrzmienie jest przypadkowe.

Rozpatrzmy jeszcze jedną parę: *bańka* (ukr. *бідон*) – *банка* (pol. *słoik*). W obu językach istnieje też para analogonów: *bańka* – *банка* ('szklana kulka medyczna'). Czy to daje nam prawo określić pierwszą parę jako homonimoidy międzyjęzykowe? W żadnym przypadku, gdyż w obu językach nazwa szklanej kulki medycznej nie jest słowem wyjściowym, motywującym *bańka* (do mleka) czy *банка* ('słoik'), gdyż sama jest derywacyjnie wtórna. Zatem para *bańka* (ukr. *бідон*) – *банка*

(pol. *słoik*) powinna być rozpatrywana jako międzyjęzykowe quasi-homonimy, które powstały wskutek semantycznej derywacji od jakiegoś wspólnego *bania* (баня) w znaczeniu naczynia pękatej formy (por. nazwę kopuł cerkiewnych w języku ukraińskim). Jednakże w ukraińskim takie pierwotne słowo się nie zachowało, zatem nie ma również bezpośredniej derywacyjnej więzi semantycznej między *bańka* (do mleka) i *банка* ('słoik').

Odwrotnie jest parze *buńczuczny* ('zadzierny, hardy') – *бунчужний* (= *buńczuczny* 'posada w wojsku kozackim'). W oczywisty sposób polskie słowo określające charakter zachowania człowieka jest motywowane nazwą posady. W ukraińskim słowo z takim znaczeniem nie powstało, zatem przedstawiona para jest typowym przykładem międzyjęzykowej homonimoidalności.

polsko-ukraińskie paronimy klasyczne (derywacyjne)

kulturalny – *культурний* ('kulturowy') – *культурный*

dogadać się – *здогадатися* ('domyślić się') – *порозумітися*

nosnik – *нічник* ('lampka nosna') – *горщик* (toiletowy)

uznać – *взнати* ('dowiedzieć się') – *визнати*

polsko-ukraińskie paronimy nieklasyczne (przypadkowe skojarzenia)

ciecierzyca – *сочевиця* ('soczewica') – *нут*

wczesny – *вчасний* ('terminowy') – *ранній; передчасний*

gałka – *галка* ('gawron') – *кулька; очне яблуко*

hel – *гель* ('żel') – *гелій*

Paronimy międzyjęzykowe powstają w momencie, gdy rodzimy użytkownik polskiego lub ukraińskiego języka spotyka w komunikacji międzyjęzykowej wyraz, który mimo swojej dużej odmienności formalnej od rodzimego, niemniej wydaje mu się analogiczny, co w wyniku prowadzi do nieudanej interpretacji treści wypowiedzi. Powodem czasem mogą być pewne podobieństwa strukturalne występujące pomiędzy słowotwórstwem polskim a ukraińskim (określiłem je jako

klasyczne), jednakże może to być po prostu dowolne skojarzenie fonetyczne.

Problemy pisowni a językowe relacje polsko-ukraińskie

Ostatni moment, na który chcę zwrócić w tych rozważaniach na temat polsko-ukraińskich powiązań językowych, dotyczy problemów polskiej pisowni, a mianowicie tych jej trudności, z którymi paradoksalnie sobie lepiej radzą Ukraińcy, niż rodzimi użytkownicy polszczyzny. Chodzi mi o te regularne różnice lub zależności fonetyczno-ortograficzne, które przez ich historyczny charakter są ukryte od współczesnego polskiego native-speakera, a przy tym są absolutnie oczywiste dla Ukraińca, który uczy się języka polskiego.

Warto tutaj zwrócić uwagę na takie trzy przypadki ortograficzne, jak:

- pisownia *ż* i *rz* oraz *sz* – *rz*,
- pisownia *ó* i *u*,
- pisownia *h* i *ch*.

Uczniowi ukraińskiemu nie trzeba zapamiętywać reguł napisania tych wariantywnych możliwości w polskich wyrazach. Wystarczy tylko zestawić brzmienie i pisownie ich pełnych albo cząstkowych analogonów ukraińskich. W sytuacji zastanawiania się nad opcjami napisania w formach *morze*, *może*, *ukaże*, *ukarze* powinien tylko dobrać ukraińskie formy *море*, *може*, *покаже* i *покарає*, żeby wybrać poprawny wariant pisowni. Analogicznie w sytuacji:

tworzyć (*творити*), *trzask* (*триск*), *drzewo* (*дерево*),
grzyb (*гриб*), *orzech* (*горіх*), *wrzesczeć* (*верещати*),
brzydki (*брудкий*), *przyjechać* (*приїхати*), *chrzest* (*хрест*),
lekarz (*лікар*), *krzesło* (*крісло*), *Przemyśl* (*Перемішль*),
kucharz (*кухар*), *orzeł* (*орел*)

versus

półka (*ніжка*), *nżej* (*нижче*), *żał* (*жаль*), *żart* (*жарт*),
wiąże (*в'яже*), *żniwa* (*жнива*), *żyto* (*жито*), *żyletka*
(*жилетка*), *żołędź* (*жолудь*), *kożuch* (*кожух*), *drużyna*
(*дружина*), *pszenica* (*пшениця*), *wszędzie* (*всюди*), *lepszy*

(*ліпшій*), *pszczola* (*бджола*), *zawsze* (*завжди*), *wszyscy* (*всі*).

Użytkownik ukraińskiego w tym przypadku nawet nie musi znać znaczeń tych słów (choć wiele z nich są międzyjęzykowymi homonimami i homonimoidami). Wystarczy intuicyjnie kojarzyć je z podobnie brzmiącymi ukraińskimi formami.

W odróżnieniu od Polaków, którzy już od niemal stu lat zatracili rozróżnienie fonologiczne i fonetyczne między [h] i [x], co negatywnie wpływa na umiejętność zróżnicowania pisowni *h* i *ch*, Ukraińcy bez problemu odróżniają słowa z [x] i [h], gdyż wymowa tych dwóch jednostek fonetycznych jest zupełnie odmienna. Dlatego w wielu przypadkach (zwłaszcza w słowach słowiańskiego, niemieckiego, greckiego lub wschodniego pochodzenia) też nie mają problemów z wyborem wariantu zapisu. Por.:

dach (*дах*), *strych* (*стриха*), *chory* (*хворий*), *na schodach* (*на сходах*), *tucha* (*муха*), *duch* (*дух*), *blacha* (*бляха*), *chutry* (*хумрий*), *Chełm* (*Холм*), *chuży* (*хижий*), *chuligan* (*хуліган*), *chart* (*хорт*)

versus

druh (*друг*), *honor* (*гонор*), *wahanie* (*вагання*), *herb* (*герб*), *haczyk* (*гачок*), *harmonia* (*гармонія*), *ohudny* (*огидний*), *bohater* (*богатыр*), *hoży* (*гожий*), *hodować* (*годувати*), *holota* (*голота*), *hetman* (*гетьман*), *hart* (*гарт*).

Jasne, że chwyt ten nie ratuje ukraińskiego ucznia od problemu napisania niektórych słów obcego pochodzenia (np. angielskiego), gdyż w wielu z nich zachowana oryginalna pisownia, a w ukraińskim języku przy zapożyczeniu została zastosowana metoda transkrypcji (*hall* – *хол*, *haker* – *хакер*, *moher* – *мохер*, *hokej* – *хокей*).

Podobnie wygląda sprawa z pisownią *u* / *ó*, choć tym razem relacja nie jest aż tak oczywista w przypadku napisania *ó*. W przytłaczającej większości przypadku wyraźne występowanie

głoski [u] w ukraińskich formach odpowiadających polskimi świadczy o jednym – pisać trzeba *u*. Zob.:

chrust (хруст), *klucz* (ключ), *żuraw* (журавель), *tlumacz* (тлумачити), *humor* (гумор), *chusta* (хустка), *chuligan* (хуліган), *kura* (курка), *kałuża* (калюжа), *kapelusz* (капелюх), *kogut* (когут), *lustro* (люстро), *pusta* (пуста), *paruga* (пануга), *kapusta* (капуста), *ratusz* (рауша), *guma* (гума), *okulary* (окуляри), *ruina* (руїна), *mucha* (муха), *kulka* (кулька), *suchy* (сухий).

Natomiast jeśli w miejscu, gdzie polskie słowo ma [u], w jego ukraińskim odpowiedniku brzmi [o] albo [i], możemy śmiało pisać *ó*:

ósmu (восьмий), *krótki* (короткий), *powtórzyć* (повторити), *półka* (полиця), *siódmy* (сьомий), *mówić* (мова), *Lwów* (Львів), *z lasów* (з лісів), *chłopców* (хлопців), *gotówka* (готівка), *niósł* (ніс), *Kraków* (Краків), *wiózł* (віз), *sól* (сіль), *główka* (голівка), *ósemka* (вісімка), *stół* (стіл), *trójka* (триїка).

Zatem, jak widzimy, władanie językiem ukraińskim w wielu przypadkach może okazać się pomocne do nauki polskiego (przynajmniej w zakresie pisowni). Generalnie zaś wielowiekowe polsko-ukraińskie kontakty językowe, co łatwo zauważyć, odcisnęły na obu językach piętno regularnych i ścisłych powiązań, które wyrażają się nie tylko we wzajemnym wzbogaceniu zasobów leksykalnych obydwu języków, lecz także mogą się przydać w dydaktyce polskiego języka jako obcego. A to jest w dzisiejszych czasach bardzo pożądane.

Bibliografia

- Brückner, A. (1989). Słownik etymologiczny języka polskiego. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Gortych-Michalak, K. (2013). Polisemia w przekładzie prawniczym grecko-polskim, „Comparative Linguistics”, 13. 175–183.

- Kalisz, M. (2017). O problemie polisemii i homonimii w przekładoznawstwie. „Progress. Journal of Young Researchers”, 2. 83–94.
- Król, M. (2014) Typologia homonimii językowej w aspekcie onomazjologiczno-dyskursywnym. Wyd. UJK w Kielcach, Kielce.
- Skorwid, S. (2024) Losy Dobrego żołnierza Szwejka w ZSRR i w Rosji. „Slavia Occidentalis”, 81/1. 113–128.
- Кононенко, І., Співак, О. (2008). Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів. Київ: Вища школа.
- Торопцев, И.С. (1980). Словопроизводственная модель. Воронеж: ВГУ.
- Торопцев, И.С. (1985). Язык и речь. Воронеж: ВГУ.
- Швей, М., Лещак, О. (2002). Польско-русские и польско-украинские межъязыковые лексико-семантические диспропорции. „Studia Rusycystyczne Akademii Świętokrzyskiej”, 11. 111–134.

РОЗДІЛ III. ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ АНТОНІЯ МАЛЬЧЕВСЬКОГО

§ 1. СТОРІНКАМИ «МАЛЬЧЕВСЬКАНИ»

Józef Ujejski. Antoni Malczewski. Poeta i poemat. Warszawa: Trzaska, Evert i Michalski, 1921. 488 s.

Marjan Dubiecki. Historia literatury polskiej na tle dziejów narodu śkřeślona. T.2. Warszawa, Nakład Maurycego Orgelbranda. 1888.

Michał Grabowski. Literatura i krytyka (1837–1849) Cz.I. Wilno : T. Glücksberg. 1837. 366 s

Piotr Chmielowski. Historia literatury polskiej / Piotr Chmielowski /Przedm. B. Chlebowski. – Warszawa: Druk. «Biblioteki dzieł wyborowych», 1899. – T.3. – 234 s.

Mikołaj Mazanowski. Charakterystyki literackie pisarzy polskich /M.Mazanowski. – Złoczow: Nakł. i druk. W. Zukerkandla, [1897]. – T. IV: Antoni Malczewski. – 72 s.

Mikołaj Mazanowski, Antoni Mazanowski. Podręcznik do dziejów literatury polskiej. Warszawa, Kraków, 1922.

Adam Kuliczkowski. Zarys dziejów literatury polskiej na podstawie badań najnowszych pracowników. Do użytku szkolnego i podręcznego. Lwów, Nakładem Seyfartha i Czajkowskiego. 1880

БІОГРАФІЯ АНТОНІЯ МАЛЬЧЕВСЬКОГО

Антоній Мальчевський народився у Варшаві в 1793 р. Початкову освіту отримав у батьківському домі в Дубні, в маєтку сім'ї Мальчевських. У домі його батька, генерала польського війська, були панські звичаї, дітей виховували чужоземці, а тому не дивно, що Антоній в юності краще володів французькою мовою, ніж рідною. Після смерті матері його віддали на навчання до Крем'янця. Він відзначався здібностями й працьовитістю, будучи при цьому дуже пристойним і цікавим у спілкуванні. По-особливому ставився до нього відомий засновник крем'янецької школи Тадеуш Чацький. Після закінчення ліцею Антоній вирішив піти до

війська. Це було в 1811 році, тобто в часи найгучнішої слави Наполеона і найбільш пробуджених надій у країні. Мальчевський поїхав до Варшави і в ранзі підпоручника вступив до корпусу інженерів князівства. Авантюра, закінчена дуеллю, поранення в ногу й тривале лікування від того болісного випадку не дозволили йому взяти участь у битві так скоро, як він того прагнув. Тільки у 1813 р., скерований до Модліна, він витримав облогу цієї фортеці, а після її капітуляції перейшов до лав війська новоствореного королівства. Але незабаром подав у відставку і виїхав за кордон. Він відвідав Німеччину, Францію, Англію. Був на вершині Монблан. Однак найдовше затримався в Італії. Тут він познайомився з найвідомішим у той час поетом, англійським лордом Байроном. Двосторонній вплив був значним. Мальчевський подав Байронові ідею для нової поеми з історії слов'янського світу, а сам під впливом пророка з Альбіону відчув у собі поетичне натхнення. Він повернувся з подорожі, значно зменшивши отриманий після батька спадок. Щоб урятувати рештки, займався орендою. Злощасні стосунки, в які він з власної волі вплутався, вигнали його назад до Варшави й примусили шукати засобів виживання у поетичній праці. Це було у 1824 році. Після кількомісячної роботи закінчив поему і видав її за свій кошт під заголовком «Марія. Українська повість» (Варшава, 1825). Але критика сприйняла твір холодно й не зрозуміла його достоїнств – автор не мав навіть засобів на оплату вартості друкування. 2 травня 1826 р. Мальчевський помер у своєму помешканні на вул. Електоральній, 3, але його лебедина пісня не лягла із ним в могилу.

Зміст «Марії» базується на реальних подіях. Магнат Воєвода, син якого Вацлав (Щенсн Потоцький) одружився проти волі батька, наказує невістку Марію (Гертруду Коморовську) вбити в той час коли її чоловік і батько (Мечник) перебувають на війні. Воєвода (Потоцький), приславши чуйність батька Марії за допомогою листа, написаного «солодкими словами» насилас на дім Мечника

переодягнувши банду підкуплених убивць, які під виглядом ворожок жидів, циган одурманюють службу, вбивають молоду Марію та зникають із місця злочину. Переможний Вацлав якого мучить дивне передчуття, випереджуючи тестя, поспішає до жінки, в'їжджає вночі на дитинець будинку, даремно стукає до дверей, нарешті заходить через відкрите вікно й знаходить на ліжку холодне, опухле тіло коханої. Таємниче хлоп'я, фантастична постать, невідомо – добрий чи злий дух Вацлава - шепоче йому на вухо відомості про винуватців смерті його дружини. Серце героя раптом переповнюється отрутою: він переживає всі муки пекла, зникає з прагненням крові й помсти, з думкою про батьковбивство у душі. Поему закінчує образ сивого Мечника, який спокійно, без сліз і нарікання, згасає на могилі доньки.

ХАРАКТЕРИСТИКА ТВОРУ.

Головним завданням автора було ймовірно завдання психологічне. Він хотів показати розвиток пристрастей, псування й зараження шляхетної душі, що гинула в металевих, фатальних обіймах нещастя. Подібно де Байрона, він є переважно ліриком, а українська повість можна сказати, є карткою, видертою з його автобіографії, ілюстрацією того, що він сам вистраждав, власну особу він завжди виводить на сцену то в постаті Вацлава, що довіряє людям, то в ролі таємничого ангела чи шайтана-нареченого, пригніченого сумом, або в чудовому образі блідої й чистої як голубка Марії: «Ані сльози, ані жалю в її затьмареному погляді».

«О ні, минулих турбот вже не палають там війни,
Тільки зниклої надії могила спокійна»...

Wt. Spasowicz

Більша частина поеми була написана під впливом справжнього натхнення. Мова Мальчевського заплутана, в цьому випадку скидає усі пута, стає тужливою, струменистою, вміло змальовуючи національні типи, поет створив собі в пам'яті суспільства великопомне ім'я національного поета.

Marjan Dubiecki⁴

Якби ми мали тільки «Марію» й «Гражину», то вже би мали б оригінальну літературу.

Mich. Grabowski⁵

У той час, коли всі говорили про національність у поезії й обидві школи, класична й романтична, кололи собі тим очі, Мальчевський зробив те, чого вони обидві не зробили: епічно зобразив старосвітську національну звичаєвість. Він перший шати польського шляхтича - жупан, кунтуш, а також його зброю – корд, корабелу підніс до поетичних цінностей.

Michał Grabowski⁶

Врешті, окрему категорію новинок складають художні й музичні засоби викликання незнаного тоді естетичного чинника, а саме настрою. Важко сказати, чи і якою мірою свідомо Мальчевський ним оперував, але впевнено можна сказати, що саме настрої складає головну силу навіювання не тільки деяких окремих образів, але навіть і цілої поеми. Він заповнює своєю духовною музикою увесь пейзаж, а цей пейзаж у свою чергу «до цілості цієї сумної поеми так належить, якби дихав однією душею з людьми й передчував їх долі». І тут знову можна стверджувати, що таке наповнення природи людською душею й така гармонійність образів цієї природи з дією всієї поеми таким чином, щоб у загальному враженні творилася з нею нерозривна єдність – це одна із цілковитих новинок у нашій літературі, причому для «Марії» найбільш характерних. Що ж стосується засобів створення настрою, то навіть в рамках їх загального визначення можна сказати, що вони художні й музичні, а діапазон їх дуже багатий. Досить назвати тільки такі, які найбільш контрастують між собою, як з одного боку невідомий до

⁴ Marjan Dubiecki. Historia literatury polskiej na tle dziejów narodu śkřeślona. T.2. Warszawa, Nakład Maurycyego Orgelbranda. 1888. S.215-216

⁵ Цит. за Marian Dubiecki. S.214

⁶ Michał Grabowski Literatura i krytyka (1837–1849) Cz.I.Wilno : T. Glücksberg. 1837. 366 s.

цього часу в такій мірі реалізм образу померлої, а з другого - ще менше відомий майже модерністський символізм в образах із загадковим хлоп'ям. Але, незважаючи на контраст засобів, викликані ними настрої не суперечать один одному, а навпаки, зливаються у чудову єдність із загальним настроєм поеми. Поєднує їх якась спільна нота, та нота, яка складає одночасно головну таємницю окремоті стилю і яка є випромінюванням найбільш внутрішньої індивідуальності Мальчевського, музичним проявом його найбільш особистого ставлення до світу й людей. Сумна повість про «молоду, прекрасну Марію», «прекрасного й страшного» Вацлава й про «старого, сивого пана Мечника» перетворює цю ноту на «власну пісню» серця поета.

І ця «мелодійна та меланхолійна пісня, ця пісня така мила — й така жорстока, і така ангельська, хоча така людськи сумна...», ця пісня є єдиною в своєму роді.

Jozef Ujejski.

Доля розпорядилася так, що Антоній Мальчевський залишився в історії нашої поезії як автор *unius libri, a raczej libelli*. Але його геній зробив так, що ця одна маленька книжечка значить в цій історії більше, ніж багата творчість багатьох інших. Не кажучи про «Марію» як про один із тих шедеврів, перед якими Час і Простір розсипаються, а кажучи виключно тільки про її роль у часі й просторі, тобто про те, якою точкою вона є у розвитку польської поезії, ми мусимо ствердити, що вона складає одну із тих точок, від яких звичайно починаються нові шляхи прагнень, з яких, як правило, виростають стимули нових починань.

Це «як правило» треба вставити тут тому, що саме цього разу так не було. Справді розвивалося далі багато з того, що в «Марії» перший раз зазеленіло або вперше розквітло, але розвивалося незалежно від неї, в зв'язку тільки із тією самою атмосферою європейської літератури взагалі. Те, що деякі з найбільш плідних жанрових пилків, що кружляли в атмосфері, у польському кліматі вперше прийнялися в тому творчому лоні, яке видало «Марію», і що

ця поема перша показала, скільки краси вони здатні створити — в Польщі усвідомили тільки тоді, коли вже і в інших польських вазонах це ж насіння проросло. Але те, цвіт якого у «Марії» був на той час у повні кольорів і запаху єдиним, те, видимо, трудно було до цієї сили розквіту довести, хоча вже вміли ним захоплюватися, бо секрету його вирощування у себе довго ще ніхто інший не міг розкрити. Коли ж нарешті нові селекціонери й це мистецтво врешті розповсюдили, то знову про того, що перший ним володів Мальчевський, не пам'ятали вже ані вони самі, ані їх читачі. «Геній промайнув як тінь сієń» – говорить Мохнацький і повторює за ним більше ніж через 20 років Крячко. Але оскільки Мальчевський на напрямки розвитку польської поезії не вплинув, оскільки тільки після незалежного від нього сформування тих напрямків тут і там при нагоді його наслідували, то вже сам факт, що його твір був першим проявом не одного з них у Польщі, залишається дійсним фактом історії польської літератури і для автора «Марії» дуже почесним. Не «від нього» були всі інші, більші й менші романтичні поети, а від Міцкевича. Але саме він один із поетів-романтиків «від Міцкевича» не був. Був сам із себе і частково також з тих іноземних, з яких частково був сам Міцкевич. «Марія» і без «Балад», без «Дідів» і без «Гражини» навіть була б тим, чим є. І якби Міцкевича випадково не було, то початок романтизму в нашій літературі ми датували би від «Марії». На превелике щастя так не є, бо якби Міцкевич і пізніше не з'явився, ми б не мали такого продовження – але сам початок був би такий же чудовий як і Міцкевича. Не будучи початком польського романтизму взагалі, «Марія» є хронологічним початком певних проявів і таких цінностей, яких перші два томи поезії Міцкевича ще не принесли. А деякі з тих проявів і цінностей навіть залишаться з Мальчевським як його виключна власність, і становитимуть особливість його літературної постаті назавжди. І не тільки в натовпі не загубиться ця постать, але й серед найбільших. Коли сьогодні цю велику кількість польських поетів-

романтиків охопити очима пам'яті й уяви, то постать Антонія Мальчевського буде серед тих, на яких очі мусять затриматися найдовше. І чари, якими їх та постать прикує, будуть якимись особливими. «Блідий – як вогник свічки, що на обличчі відбивається, сумний – як спів померлих, що там розлягається» – стоїть у польській літературі автор «Марії» самотньо, як тоді, коли її створював, відокремлено від інших – гордо й одночасно пригнічено. Стоїть із меланхолійною зіркою Елої над чолом і глибокою задумою в своїх затуманених синіх очах.

Jozef Ujejski.

ПОСТАТІ В ПОЕМІ.

1. Вацлав.

«Умів битися в бою, – кохати – бути вірним – приємним»... ці слова є достатніми для передачі характеру Вацлава, принаймні тих його сторін, які в дії поеми насправді проявляються. Крім них, можна виявити також такі риси, як велика ніжність почуттів до Марії, надзвичайно субтельна вразливість, яка спричиняє те, що кожен відтінок почуттів обожнюваної дружини негайно знаходить в його душі свій рефлекс, що єднання психічного стану з тим, що переживає вона, доходить аж до телепатії, все це однак в понятті Мальчевського міститься вже в тому, що Вацлав «умів кохати».

Józef Ujejski.

Тільки «в серці» Марії почав Вацлав «крізь мокрі зіниці, – життя, – чуття – Ангелів читати таємниці», тільки «її світло» почало «в проблиску його мислі чудову дорогу до раю прокладати». І що для нього є найбільш характерним це те, що той розбуджений в ньому раптово коханням ідеалізм є в його душі володінням предметом того кохання як найбільш точно обумовленим. Від моменту, коли його розлучено з Марією, він знову почав «блукати в могилі», знову його розум стає більш диким від степової пустині і якби батько не поступився, то «батьківський замок широко б курився і не один родич кров'ю би умився» і хоча би потім «в серці осів

цей дим і їх Тіні – але Марію здобув би через кров і полум'я». Але як тільки батько дав свою згоду на поєднання з Марією він сказав: «так йому тим одним слоном серце заспокоїв, якби йому ніхто ніколи нічого злого не скоїв». І з найбільшою радістю думає Вацлав про те, що зараз шаблі «блиск послужить не приватності, а Марії й захистові вітчизни». А тому у Вацлаві в момент початку дії поеми поєднуються риси як героя, так і злочинця. Чи наприкінці він стане першим чи другим, залежить виключно від володіння Марією. Коли її в нього таким жорстоким способом забирають, його душа раптово занурюється в темряву. Коли він отямився від першого шаленства страшного страждання й коли перший проблиск свідомості приніс йому розуміння, через кого й через що він так страждає, від тієї миті саме навіть страждання, здавалося, провалюється в пекельне урвище, що раptom відкрилося в його душі. «Серце зражене, розбите, отруїлося протягом однієї хвилини». На руїні зруйнованого щастя розсілася самовладно «та понурість дика, що вдивляється в один предмет – труну супротивника». Із урвища, в якому раптово пропали всі мрії про цноту й красу життя, вибухнуло з вражаючою силою «те прагнення шалене крові, крику, дзвонів, полум'я зруйнованого лона, що домашньої незгоди запалює факел і у власному гнізді злочинном карає злочин!». Що з цього потім виникло, цього нам уже поет не скаже. Але не приховує, що «той буйний юнак вже землі огидний».

Józef Ujejski

2. Марія.

Жінка показана в поемі Мальчевського з усіма властивостями наших жінок. У перші десятиліття попереднього століття жінка-полька завжди була оточена повагою, у всіх справах вона супроводжувала чоловіка. Дуже високе становище, яке наша жінка займала у суспільстві, вона посіла не шляхом боротьби за права жіночої статі, не розповсюдженням різних теорій з метою здобути для жінок становище у суспільстві, але відданістю, працею й

жертвностію. Права здобуваються шляхом пожертв. Такою жертвною жінкою є Марія в повісті Мальчевського, і це є один із найпрекрасніших жіночих образів у нашій літературі. Інстинктивно читачі відчули це, і тому ця поема має таку велику популярність. Зваживши на те, якими були виховання автора й атмосфера, в якій він провів частину життя, справді дивуватися треба, що не створив він головну героїню ані сентиментальною жінкою, яку часто можна було тоді зустріти, ані італійкою з бурхливим темпераментом, ані нервовою істотою салонів, а жінкою нашої землі, де панують домашні цноти:

*Як тривожна голубка під небесні брами
Підносила дух й тремтячими крилами
Шукала свого гнізда далеко від землі,
І вище пишнот світу і вдаваного блиску,
Видніє біле пір'я пониженної покори,
І тремтить нитка, якою серце до неба прив'язане:
Це крапля солодкої роси упала в її рани.*

M. Dubiecki.⁷

Це постійне звучання душевної туги впливало на уяву і з його допомогою створювало такий жіночий ідеал, в якому фізична краса була би тільки простим відблиском духовної, залишаючись при цьому чимось зовсім земним і по-земному бажаним... Інакше кажучи, щоб тіло, йдучи за «природною течією нашого життя», однак душі нашої не обманювало, а було тільки її неземної туги земним органом. Отже, мріяв Мальчевський про жінку, яка б будучи справжнім ангелом, не переставала б однак бути людиною, яка б, не зважаючи на свою схожість на ангела, відчувала також земні прагнення й турботи, котра могла би бути його духовним світлом і одночасно його коханкою. Він мріяв, щоб у цьому ідеалі елементом, який гармонізує земний елемент з ангельським, була визначна жіночність, а отже, щоб привабливістю одного й другого одночасно був в іншій істоті чоловічий елемент. Привабливістю ангельського у тому сенсі, щоб прагнув хоча

⁷ S.216

б несвідомо проявитися в чоловічій душі саме тим усім, чим у Вацлаві проявляється «світло» Марії, коли вона йому «світлу» дорогу до раю вказує». Переплестися з його почуттями, звучати в шляхетних помислах, підноситися в зітханнях, у поглядах почуватися світлом і життя потребою - ось справжнє прагнення жіночності того елемента. Сама ж його ангельськість проявляється не тільки в тому, що його світло коханому дорогу до раю вказує, але також у повному «забутті себе»:

Радіти твоєю радістю - Твій смуток гонити, Не думати, тільки про те, в чому Тобі догодити, Бути Твоїх хвилин медом - часом їх прикрасою, Жити для Тебе в Тобі - умирати перед Тобою, І в цю останню мить, хоча в страждань навалі, Згаслим поглядом щастя шукати в Твоїх очах, А якщо не можна з Тобою жити в Твоїй пам'яті – То – Марії все кохання, всі бажання Марії!

Ось такою є характеристика способу життя Марії взагалі. Такими ж словами можна було б виразити її любов до батька. Думка, що її смуток стає його смутком, негайно проганяє цей смуток усмішкою, яка хоча й крізь сльози, тим більшим світить блиском не пам'ятання про себе. Її страдання стає найнестерпнішим тоді, коли вона відчуває, що воно не може залишитися тільки з нею самою, що воно мусить передатися її оточенню. Це єдиний момент почуття, коли вона готова пожалкувати що покохала Вацлава:

Ах! Як же це болісно назад обернутися Бачити розпач загрози й не могли повернутися!

Бажання повністю відректися себе, присвятити коханим особам свої радості й болі, рівнозначне в її натурі прагненню власного щастя. Іншого щастя вона ані не прагне, ані не знає. Бо щастя це кохання, а інше кохання не було б коханням. Жіночий ангел, за яким тужив Мальчевський, був у його мріях передусім ангелом кохання, і навіть не передусім, а виключно. Надзвичайний розум чи більш загартована воля були б йому зіпсували цього ангела абсолютної жіночності. Він мріяв не про героїню на зразок Гражини, а про генія

домашнього вогнища. Він не хотів бачити в ньому жодної іншої сили, крім кохання. Не хотів, хоча б тому, що це усувало необхідність шукати доповнення в чоловікові. Слабкість і беззахисність були для нього в омріяній жінці настільки ж бажані, як саме кохання. Без них вона не була б для нього повністю жінкою. Отже, Марія цвіте як той «пещений сад, що в'яне без охорони». До життя, яке є боротьбою, вона не пристосована нічим, неозброєна ані фізично, ні психічно. Хіба до втечі від нього на крилах молитви Усіляка злість є для неї чужою; ненавидіти вона не вміє: навіть тих, що найбільше її кривдять, тільки боятися їх буде. Пастки не уникне, бо не здатна її запідозрити; обману навіть не може собі уявити. Словом: «ангельська душа, яка за те була проклята, що цукром пригощала хижі звірята».

Jozef Ujejski.

На тлі загального погляду Мальчевського на життя вона не може інакше бути представлена, а тільки як істота, що випадково заблукала сюди з кращих світів, як «чудо небес над хворобою», про яке він смів мріяти тільки тому, що про такі чудеса чув, знав, що вони справді на землі трапляються. Однак він думав, що вони можуть «тільки мить сяяти», небо мусить швидко нагадати собі про належну йому істоту. При цьому він розумів, що сходження з небесних шляхів на земні вважатиметься проступком і не може бути безкарним. За земні прагнення доведеться їй заплатити усім болем людської долі, усім тягарем людського існування. Ангельська любов до людини перетворилася на грішний земний порошок, і «отруйний подих земних поривів огорне пуп'янки молодих почуттів і зварить, як осінь». А земне щастя виявиться примарним міражем, який розвіється як туман і тільки «могілу зниклої надії» в самотній душі після себе залишить. І тоді «заблукалій в своїм жалю, свого щастя згубою, коли вже охолола від земних бажань і страху», доведеться затужити «шляхетній душі за своїм джерелом», «І дрижачи ми крилами» доведеться знову їй «шукати свого гнізда далеко від землі». Але визволення слід окупити болісною смертю. Й хоча Марія

тим, власне, щасливіша буде завжди від людей, які одночасно не є ангелами, що смерть не буде для неї страшна, хоча навпаки, вона думатиме не раз «як приємно, щоб не заважати у земному вирі, зникнути назавжди в обіймах смерті» – то ця хвилинка прощання легкою для її серця не буде. Ніби рвуться до нього крила, але якось нелегко їм розгорнутися, щось їх зв'язує, щось робить дивно важкими. Притягуюча сила землі має однак свою владу й над ангелом, якщо він хоч раз торкнувся її ступнями. Часом дрижить в душі тільки та «нитка, якою серце до неба прив'язане» і тоді «крапля солодкої роси падає на рану»! Що ж, коли в це блаженне почуття домішується відразу інше, ніби інша крапля впала туди також, солоні й пекучі болем краплі – сльози коханої людини.

Не раз чуття відкинувши, над тою великою книгою Принижена усім чуттям перед Творця силою, Коли хотіла тебе приглушити втіхою моління, Оразу мені вчувалося жалю твого відлуння.

І в такі моменти Марія відчуває, що без Вацлава вже й небо не могло би бути для неї небом, що й там вона буде за ним тужити, і якщо туди вириватися все більш палкою молитвою, то не стільки від землі самої, скільки від того всього, що її на землі розлучає з коханим, і з надією й вірою, що «небо прихильніше» і що тільки там їх душі «в солодких, чистих країнах з'єднуються назавжди».

А коли з'являється Вацлав, коли на хвилину видається, що й тут можуть бути усунені перешкоди, що їх розділять, то тоді відразу зникає в затьмарених щастям очах Марії вся різниця між небом і землею, й мимовільний окрик вихоплюється з її грудей: «Чим для мене світ майбутній -без твоєї згадки?».

Марія відчуває, і на власний подив відчуває, це щораз сильніше, що ця солодка хвилинка «є як погоже небо, коли грім гримить позаду». Здається їй, що вона вже чітко бачить, як хмариться це небо, гніваючись за те, що вона його покинула заради земного міражу. І в жахливому ясновидінні,

і в шаленстві переляку з пронизливим зойком горнеться вона до Вацлава: «Ой, не кидай мене знову! Ой! забори мене із собою!», а потім до неба благальний погляд зводить і вже не криком, а покірною молитвою, плачучи, намагається виблагати помилування.

Схиляються коліна, просьба руки складає І з очей, в небо спрямованих, краплями жаль спливає. І тихо – як молитва – в лоно Бога плине І пусто, смутно, тужно, як коли щастя мине.

Земне щастя минуло, але Бог все ж таки змилювався над заплаканим ангелом. Коротким мучеництвом смерті звільнив від довгого мучеництва життя. «Голуб від проклять відлетів».

Поет не вірив, що могло бути інакше. У земне існування такої істоти як Марія вірив. Шум ангельських крил траплялося йому у деяких жіночих душах, можливо, чути. Однак не бачив він ніколи їх розгорнутих у всій непорочній близьності й припускав, що цей шум - це тільки відлуння миттєвих поривань, безплідної метушні під грішним тягарем землі, від якого звільнити може тільки смерть. Унаслідок свого погляду на світ міг автор «Марії» вважати ангельськість на землі тільки за якусь трагічну помилку, яка швидко буде виправлена, щоб нікого надаремно не вводила в оману. Трагічно. Є така помилка як для тих, кого встигла ввести в оману, так і для самого заблукалого ангела. Для них тому, що дійсність, на мить закрита осліплюючою ангельською ясністю, показує їм після її зникнення ще страшніше внаслідок контрасту ще більш вороже обличчя. Для самого ж ангела трагічною є ця помилка подвійно: тим трагізмом, джерела якого є зовні, в безоднях страждаючої людської злості, і тим внутрішнім, який виникає із суперечності небесного елемента з земним

Що стосується Марії, то вона змальована так, що при ній про час її життя не думається взагалі. За винятком тієї арфи при блиску місяця, яка бринить нотою сентиментального романсу мимовільної згадки про

«стародавні» батька й доньки шати, «які для уяви їм так пасують», немає в поемі нічого, що б робило Марію явною дитиною тієї, а не іншої епохи. Сьогодні вона, напевно, справляє враження жінки якоїсь «не сьогоднішньої», консерватор зітхнув би може, що таких жінок вже нема. Поляки переважно будуть в ній завжди бачити тип, а може, й жіночий польський ідеал. І Мальчевський, безумовно, створював її з точки зору вічності. Бо постать Марії, яка в поемі є абсолютно пасивною, найорганічніше з усіх наявних у поемі осіб поєднується із її «філософським» змістом.

Jozef Ujejski.

3. Воєвода.

Якби вагу окремих ролей в драмах і повістях вимірювати величиною впливу на розвиток подій, то в «Марії» за найважливішу особу випадало би визнати Воєводу. Все, що там відбувається від початку до кінця, є справою його рук. До того ступеня явно індивідуальною справою, що аж все те, що нам Мальчевський в зв'язку з подіями загально говорить про людську злість і про людську долю взагалі, повинно видаватися дуже необґрунтованим. Існування однієї злої людини недостатньо, щоби стверджувати, що вона тут не пригодиться; одна кривда, хоча б і найстрашніша, зроблена певному синові його батьком, ще не дає приводу подумати, що «смерть старих батьків – це користь для дітей». Але воєвода є для Мальчевського ніби символ. Можливо, навіть тому, що саме він є тією постаттю, яка найбільше з усіх реальних осіб драми огорнута найбільшою таємничістю. Один раз показує його нам поет і то, ніби здалека. Але й тоді не характеризує чітко; керує нашими домислами. А потім вже воєвода «не хотів на видноті залишитися, в зникаючих тінях ночі занурив свою постать». Але залишилася після нього тінь, яка відтоді падає на всі події аж до кінця. Постійно тривожна, ворожа, ця тінь затьмарює навіть єдиний у поемі ясний момент. Сильною мала бути постать, від якої впала така тінь. Аби набрати такої

сили в повісті, мусила вона спочатку з великою силою закарбуватися у баченні самого поета.

Jozef Ujejski.

Вбивство і його виконавець стоять в глибині образу.

M. Dubiecki

Орлиний профіль Воеводи викликає тривогу.

W. Spasowicz.

Пихатість і родова амбіція є в цій людині всевладною силою, перед якою остаточно в його душі все схилилося За покликом цієї сили виповзуть з темниць душі такі потвори як підступ, обман і зрада. Але є там все ж таки і якась первинна шляхетність, яка цих потвор злякається, здригнеться на їх вигляд з огидою і без опору за наказом пихатості не поступиться, І хоча в силі з нею не зрівняється, то зойком сумління спокій володіння їй порушить, плоди перемоги отруїть нестерпною гіркотою.

Цей, власне, стан почуттів і думок воєводи вмів Мальчевський передати з великою силою художності. Прийшли йому на допомогу в цьому названі вище ремінісценції повістей Байрона й Скотта, поет використав цю допомогу якнайвміліше, даючи їй поштовх дії вже від себе. Показав пихатого магната після мимолітньої «дикої радості» «зануреного вже в розпач в надзвичайному безсиллі».

Надаремно свій «погляд орлиний, суворий, зморщену повіку в безлюддя вбиває» – «І коли з очей гарячих сон тривожний відлітає, і коли йому душною була висока кімната», Воевода зривається й «дріботить бурхливим кроком у темноті ночі, якби в її чорному подиху хотів десь віднайти руку згубної кривавої приязні – або згасити свою муку. Але ж там, серед запрошених гостей «в спокійних його рисах важко було розпізнати ознаку глибоких внутрішніх почуттів; тільки міцна рука – чудова мова, для людей – відоме ім'я – що в собі, те назавжди від усіх приховане».

Треба визнати, що як зовнішньому виступові, так і внутрішній боротьбі й стражданню воєводи Мальчевський зумів надати певну красу величі, не описуючи детально ані

його вигляду, ані постійних рис його характеру, за допомогою тільки відповідного забарвлення малої кількості слів, він створив у нашій уяві таку постать, при виді якої відчуваємо тривогу, поєднану з повагою, з якою асоціюється уявлення якоїсь вельможної сили, наказові якої не можна безкарно суперечити.

Jożef Ujejski.

Характеристика Воєводи є тому найбільшою мірою драматична. Не з опису поета, ані навіть зі слів самого Воєводи, – бо жодного в цілій поемі не чуємо, – пізнаємо його характер, тільки виключно з того, що ми разом із поетом вчитали спочатку в його обличчі й поведінці в певний момент страшного рішення, а потім з його вчинку, що є наслідком того рішення й одночасно головним змістом усієї трагічної події драми.

Але не тільки характеристика, тобто спосіб представлення воєводи, є драматична. Таким є і сам характер. Поет показав нам тільки ті його сторони, які борються між собою, з яких одна має бути подолана великою силою другої, шляхом великого страждання людини.

І треба ще додати, що Мальчевський умів тій постаті та її оточенню, тлу, на якому виступає, надати історично польського колориту, якийсь блиск типової вельможності польського магната. Воєвода вже зовсім чітко входить у межі концепції як історичної повісті. Він є образом цілком об'єктивним, образом, який своє існування завдячує вже не вмінню художньої передачі власних переживань чи мрій і прагнень, а зовсім відмінному від цього умінню дарові створення людських індивідуальностей, що живуть своїм зовнішнім і внутрішнім життям, зовсім окремим і відмінним від життя їхнього творця, зате характерним для певного середовища й часу. Для того, щоб також і з цієї точки зору досягти повного художнього успіху, щоб створити у вигаданій людині не тільки ілюзію давно минулої дійсності, необхідно мати ще один особливий, історичний орган уяви,

першим представником якого в нашій літературі є власне Мальчевський.

Jozef Ujejski

4. Мечник.

Величезна постать Мечника є ніби зроблена з каменю й напрошується до епопеї.

W. Spasowicz

Мечник – фігура типова у повному значенні цього слова.

Kuliczkowski

Тип Мечника - це шляхтич, поміщик і лицар одночасно, цей тип вже навіть тоді належав до втрачених і зникаючих. Мальчевський намагався у своїй поемі відтворити цю постать, що вже не існувала в дійсності. Мечик не є чванькуватим шляхтичем з часів розширення Речі Посполитої, коли навіть малі образи тільки кров'ю змивалися, бо меч був усім. Ні, він покірний перед Богом, у молитві шукає заспокоєння усіх своїх болів

І таким був, і потім, ні жалю ні скарги Нікому не довірили висохлі губи; Ні сліз у гордому погляді не було ознаки; Менше з людьми, більше з Богом, а, зрештою, однаковий

P.Chmielowski

«Марія» в образі Мечника показала польській літературі зовсім новий світ рідної краси.

Mich. Grabowski

Він волів би «бути в'язнем у турка-бороданя, ніж би мала марно в'янути його мила доня» – але це не тільки батьківська любов і не тільки жаль її молодості й краси вириває з нього ці слова. Вибухає в них разом із іншими почуттями також вражена гордість й особиста та родова амбіція. Нерівним Воєводі він себе зовсім не вважає Правда говорить, що якби він був вдома підчас залицання воєводи, то був би відразу його припинив, але причиною називає тільки стару неприязнь обох домів. Ніколи б не погодився із Воєводою, що цей шлюб – це мезальянс. І не важко

здогадатися, що усе це раптове закипання віддавна несених в собі гірких думок і вибух гнівних слів, свідками яких ми були, викликала зараз свіжа новина про початок розлучення в Римі.

«Для старого корабля це надто велика несподіванка – витримувати такі важкі удари й таку підступну долю». Занадто «вразливе почуття честі у пана» – старого Мечника, щоб таку зневагу пропустити безкарно. «О! так, то найкраще! І мене це розважить – піде в наступ жвава молодь, і я за нею. Встигну... Та ж у мене шабля даремно блищить і мигне йому під очі святими образами». Отже, напад і поєдинок, як Господь Бог велить і старий звичай.

Була, однак, у загартованій душі старого лицаря певна струна, яка за найлегшим порухом могла видавати м'які й ревні тони, такі, що й його самого пронизували дивним, не чоловічим, розчуленням. Це була струна любові до одиначки.

На жінок він взагалі дивився по-старопольськи досить зверхньо. Про «жіночий в блискітках таємниці смак», який дружину його довів до того, що «в своїх хустках приховала кохання молодих сердець», він висловлюється з поблажливою зневагою. Але Марії сам, здається, не зумів би відмовити ні в чому. Усе витримає швидше, бачачи її сльози й страждання, зате вид її щастя йому самому сльози радості з очей витискає. Ніколи, може, більш промовисто своє почуття не виражає, як в тих майже наївних наріканнях на Воєводу: «Чи ж я хоч раз до серця дитя моє притулив? Чи її молодістю, чарами хоч раз розчулився?». Цього, видно, зрозуміти люблячий батько не може – це йому про Воєводу свідчить гірше, ніж усе інше.

Тому нічого дивного, що коли «голубка від проклять відлетіла», то йому «і владу життя забрала із собою, і висохле обличчя покрилось журбою» такою, що рівнялась смерті. «Таким нечуйним видався на похороні, якби душа його була з донькою в раю. І таким був і потім». Думка про помсту навіть не з'явилася в його раптово зістареній голові. Усе, що б на цьому світі не відбувалося, було йому однаково байдуже.

Навіть і «радість в заздрості лоні» не могла викликати у нього жодного відгуку. Коли «довгим і мертвим хрестом розпластаний» в церкві, то невідомо, що більше його там тримало: покірне прийняття Божої волі чи абсолютний параліч духу і тіла. Але відчувалося в його стані одне й інше. Релігійна віра, ніколи не порушена жодною ускладнюючою думкою, тепер витіснила із свідомості старого усі інші справи й залишилася єдиним змістом. Бо тільки таким чином він міг на землі прожити якийсь час.

Як довго, про це нам поет більш докладно не говорить. Каже тільки, що смерть його застала на цвинтарі — «біля доньки і дружини, сусідніх могил».

Стояв навколішки схилений. «Той самий солодкий усміх, сивина на чолі, те ж обличчя бліде, але очі живі — шапка, вуса, для Польщі пострах ворогів — жупан той самий чорний. Тільки, коли відголос тривоги з труби військової доходив здалека, не зірвався він на ноги, бо вже спав навіки».

Для цього образу вже ніхто не намагався шукати закордонних зразків. Він є власністю Мальчевського як за своїм змістом, так і в усіх засобах пробудження цього змісту до життя в уяві й пам'яті читачів.

Józef Ujejski.

Роль «Хлоп'яти» в поемі.

Якщо ж мова йде про те, чим є Хлоп'я в «Марії» незалежно від того, чого воно є або може бути символом (бо до категорії таких символів, які мають в уяві також життя, незалежне від символічності, воно безумовно належить) — то відповідь не може бути іншою, ніж воно є ... духом. Точніше визначення? «Чи духом долі Вацлавом? Ангелом? Шайтаном?». Поет каже, що не знає, але по-земному поставлених альтернатив не висовує.

Найбільш правдоподібно викликали цей дух в уяві Мальчевського його навчання й «магнетичні» практики. Мала людина Щенсного — якщо це вона істотно була тут першою — набирає характеру образу з «іншого плану існування» швидше всього під впливом прочитаного про примари, які

з'являються у стані магнетичного сну. Той інший план існування просвічується й звучить в «Марії» у «дивних переплетеннях цього бідного» земного, хоча й таємничо, але помітно й відчутно не раз. Просвічує і тим променем, «що з листя основи бере свій тремтливий блиск», поміж нахилені голови Вацлава й Марії, розділяючи їх і лякаючи; просвічує й «іронічним усміхом того круглого лиця» місяця, що Вацлавові після повернення з битви тремтіння і неспокій до серця наганяє. Звучить і тим «писком, таким, як у голуба під яструба дзьобом, що Вацлава схиляє до пошуків у битві», і ще раніше звучить дивною й страшною, хоча «прикрашеною співом флейти», піснею масок. Торкається врешті «натягнених струн, що ніжно снують».

Хлоп'я тоді – якщо воно є художньою матеріалізацією істоти з «іншого плану» – не є в атмосфері цієї поеми чимось чужим і загальної гармонії, створюваного нею настрою нічим не порушує.

З усього найдивовижнішого в «Марії» ця загальна гармонія, може, є найдивовижнішою. Бо це є гармонія елементів за природою дуже різних. Епічні, ліричні й драматичні, байронічні й скоттовські, земні й такі, які філософам не снилися, зрештою, музичні й малярські – але всі підібрані так, що не відчувається жодного дисонансу, що все зливається в багату, а попри це багатство, цілісну й майже просту симфонію.

Jozef Ujejski.

Воєвода і Мечник, козак і старий слуга – кожен образ, як це вже було видно, по-іншому створений зі своєрідним поряд із загальним художнім замислом. Що ж говорити про Вацлава, Марію й хлоп'я? Однак враження й роздуми та почуття, які викликає кожна з тих осіб, як ті кінцеві після прочитання, так і ті, що виникають під час безпосереднього з ними спілкування серед читання, не дисонують якимось в душі читача, не нагромаджуються взаємно якимсь виключним чином, не тісняться так, ніби їм бракує власної сфери для дихання і не забирають її в інших. Виникають і залишаються

в згоді, в гармонії одне з іншим. Здається навіть, що поєднуються в якусь цілість вищого, а може, і морального порядку – в одне враження, одну думку й одне загальне почуття. У певні миті забувається, що не з дійсними, а вигаданими людьми живеться, і в такі хвилини «співучасті в недолі, чуючи святу тривогу, пізнаєш ту саму руку, вічну, неосяжну, що свої ласки й кари посилає або відводить, ті ж самі турботи вигнанця – людини». Коли ж повернеться свідомість, що малося духовну справу тільки з твором мистецтва, тільки тоді можна дивуватися настільки неосяжній і в своєму вмінні настільки ж владній руці митця.

Jozef Ujejski.

Байронізм у «Марії»

Дивна це для зрозуміння загадка, яким чином і чому сталося так, що «Марія» Мальчевського, коли з'явилася, була прийнята холодно, не справила ефекту, не сподобалася. Нічого дивного в тому, що не сподобалася класикам, але що романтики не привітали її захопленими вигуками, не зрозуміли її величної краси, того, що вона відповідала всім їхнім мріям і чудово реалізувала на практиці їх естетичні теорії. «Марія» з точки зору форми відповідала усім канонам класичної школи, а з точки зору змісту й натхнення була настільки національною, наскільки тільки можна вимагати; крім того, вона повинна була захопити великим і рідкісним артистизмом автора, великою чарівністю своїх постатей, образів, зокрема своїх описів природи, повинна була тогочасних романтиків завоювати й зачарувати своєю понурою меланхолією, тим елементом байронізму, який є і в автора, і в його героїв, і в побудові його повісті.

St. Tarnowski.

Те, що сформувало поему, її будову, домішалося до деяких фігур – це вплив Байрона. Те, що «Марія» належить до великої сім'ї тих поетичних повістей, які він перший створив, це аж надто відомо й очевидно. Але це зовсім природно. Хто ж у ті роки не був під впливом Байрона! Про те, яким був Мальчевський, ми знаємо мало, але з того, що

знаємо, можемо здогадуватися, що це була натура доступніша, може, від інших. Те, що мав він у собі щось понуре й меланхолійне, доводить сама «Марія»; що мусило бути щось неспокійне, бурхливе, якесь панування над волею й прагнення незвичайних пригод. Вплив Байрона на «Марію» простежується в самій її побудові і способі розповіді. Цей спосіб туманний, таємничий, ті особи діють в тіні і ніколи чітко не говорять, що й навіщо хочуть зробити, той зв'язок між сценами поеми прихований, вільний, ніби навмисне загублений, але утримуваний за допомогою побічних, дещо штучних засобів, передчуттів героя чи героїні, кинутих тут і там як промінчик світла слів самого поета, епізодичних фігур усе це є незаперечне методом чи манерою Байрона. У самому Вацлаві покутує душа байронівського героя; його гіркота й розпач – це помста й ненависть до цілого світу, передусім до власного батька, нагадує усіх Конрадів і Сорів, хоча насправді міг Вацлав з Байроном не мати нічого спільного, й не було б нічого дивного в його розпачі й помсті, у тому що:

Відразу все на світі втрачає щастя, цноту, повагу до людей, своїх братів. Як би там не було, вплив Байрона є явним і незаперечним.

St. Tarnowski.

Національний характер «Марії».

Незважаючи на те, що Мальчевський писав свою поему, беручи за зразок зарубіжну поезію, зокрема Байрона, важливою ознакою «Марії» є її щиро глибокий національний характер. Він полягає не тільки в тому, що поет в образах Мечника, Козака, а частково й Марії, зумів сильно підкреслити й до ідеалу піднести національні характерні риси, але й у способі представлення історично-звичаєвого та місцевого тла.

З короткої згадки Мечника ми дізнаємося, що події відбуваються безпосередньо після шведських війн, під час яких Вацлав без відома Воєводи й Мечника одружився з Марією. Поет мав на увазі, напевно, шведські війни з Карлом Густавом, які закінчилися перемир'ям в Оліві у 1660 році.

Оскільки ж у другій шведській війні за Августа II поляки брали участь у битвах під Клішовим і Пултуськом (1702), то не слід забувати, що напади татар, описані в поемі, перестали повторюватися після укладення карловицького миру (1698). Сама ж татарсько-турецька війна залишила визначний слід в нашій історії кінця XVII століття. Поет, змальовуючи минуле, підкреслює визначні, типові риси – й ідеалізуючи їх, безперервно звертає в бік ліричної туги. Минуле представляється йому в ідеально гарних, зовнішніх барвах. Козак «подібний до якомсь від небес гінця»; Мечник і Марія справляють враження святого сімейства з-над берегів Йордану. У війську поет прославляє героїчну рішучість, мужність товаришів, вірність рядових; ідеалізуючи, підносить тільки достоїнства: весело бувають, дихають, прагнуть слави, «як орли», опромінені блиском сонця світяться в прикрасі пір'я, дорогоцінних каменів і ясної зброї.

А на їх бистрих очах була перемога, в їх сердець основі – цвіли вірність, мужність, з любов'ю та запалом в іншому місці поет змальовує похід війська на татар!

*За ними трублять труби, за ними, за ними
Здіймайтеся, лицарі, як птахи з землі!
Гасає молодь шляхетська на ворога-татара,
Сунеться товариство і в рядах віра,
Лицарі й гусари, за ними козаки*

І зляканими кіньми гарцюють лузаки (слуги лицарів).

Крім кількох дрібніших деталей, вірно вихоплених з національного минулого, як, наприклад, бенкети, головні риси якого труби й здравиці, що звучать до пізньої ночі, це «чудове бажання», той льох панський, відкритий, як серце, і старе угорське вино, що викликає «душевні жарти», й, нарешті, ті портрети предків, що, здається, ворують вусами – настільки вони старопольські; крім деталей про різдвяні катання на санях і про гостинність: головне світло на XVII століття поет кидає на битву з татарами.

Цей образ, один із найбільш енергійно змальованих в нашій літературі, виникав також із великої любові

Мальчевського до минулого і становить найцінніший клейнод «Марії». Жоден із наших поетів так живо й так образно не змалював битви. Битва, яку Міцкевич у «Тадеуші» заснував на ширші розміри, має інший історичний характер, значенням своїм сягаючи вже новіших часів. Мальчевський ніби закликає у поезії те, що навіки в житті загинуло, тому його образ видається більш класичним і скульптурним. Боротьба в «Гражині» має провінціальну природу: в битві Мальчевського воскресло в усьому блиску, силі й правді те, чим польський народ жив протягом довгих століть. Ніхто так вірно, з таким запалом, з таким живим співчуттям не передав силою слова історичної битви з усією їх національною оригінальністю, не відчув так сильно їх мальовничої краси й страху. Ця частина поеми має, хоча й в деталях, таке значення, яке в інших народів мають великі народні епопеї, і це вона поряд із образом Мечника й Козака схилила деяких критиків надати усій поемі назву національної поеми.

Цю битву ми бачимо як на долоні в цілому її перебігу й наслідках. Усі відчуття, природа, пожежа села, вигляд татар, перемішані звуки майже одночасно впливають на фантазію; солдати б'ються, як леви, надприродні сили беруть участь в бою, вожді стають героями. І при цьому збережена навіть у деталях вірність історичній правді. Гасла, як поляків, так і татар, рухи обох військ, вигуки вождів – не були б іншими в дійсності. Мова і вірш так піддаються поетові, що самим звуком і ритмом він виражає те, що треба: дзенькіт мечів, атаку кінноти, іскри пожежі, загальне вирування, розгул пристрастей. Історична правда поєдналася в цьому описі битви з почуттям захоплення тим мужнім лицарством, яке стільки разів перемагало в десять разів численнішого ворога, власними грудьми закриваючи не тільки сім'ї і вітчизну, але й здобутки всієї цивілізації. І йшло воно з гаслом: «Перемогти або загинути!» не примусово, а «Чия воля!», «Якби польського вождя, то відступили би ряди!» – волає поет. «Зі швидкістю бурі», підхоплені помстою й славою, летять вони без ляку на пожежу й стріли, летять

легко, вдало й сміливо туди, де кожен муситиме змієм мужності викручуватися на всі сторони, щоб перемогти десятох. «Ходи, рви, поцілуй їх рани!», – вигукує автор після закінчення битви, бо вони пролили кров захищаючи країну й земляків.

У цій частині поеми громадянським відчуттям любові до батьківщини й запалом Мальчевський дорівнює найбільшим національним пророкам. Також описи природи, серед якої відбувається дія, розпорошені по всій поемі, є настільки гарними, що рівняються найвизначнішим у польській поезії. Вони становлять майстерне тло, застосоване до дії. Так, наприклад, Воеводу пізнаємо на тлі чорної ночі і на світанку. Козак жене степом, а поет в міру його просування розповідає про різні властивості степової природи. Таким же чином поєднується похід війська і повернення Вацлава з короткими описами природи. Захід сонця освітлює поле битви, місяць зловісно освітлює труп Марії.

Простір між садибою Воеводи й Мечником, вкритий нивами над Південним Бугом, є заселений; згадує поет про ниви, про млин на рукаві Південного Бугу, про Чорноморця, що сіль везе на возі, про фігуру, про квітучі луки, зарослі будяками, про порожні степові бездоріжжя, на яких козак заблукав, про яри, ущелини й зарослі балки. Місце, на якому військо спочиває після битви, описує так:

*Був нагорб на краю лісу, зеленів своє чоло
І запах материнки розсилав довкола
На ньому берези похилені у білій одежі
Плакали, коли коси вітер нестив свіжий,
Як тіні давніх дівчат при костях лицарів».*

Цю природу сам поет називає українською. Тому н цій підставі Мальчевського відносять до так званої школи українських поетів разом із С. Гоцинським, Б. Залеським, Т. Олізаровським, Тим. Падурою, М. Грабовським і Ол. Грозою,
Antoni Mazanowski.

Jazęf Ujejski. ANTONI MALCZEWSKI. Poeta i poemat. Warszawa: Trzaska, Evert i Michalski, 1921. 488 s.

Koleje życia

Studjum żywota Antoniego Malczewskiego nie należy do wdzięcznych. Poszukiwanie nowych materiałów jest już prawie beznadziejne, te zaś które są obecnie do rozporządzenia, są nie tylko bardzo szczupłe, ale co gorsza, po większej części bardzo niepewne.

Za życia Malczewskiego nikt z jego krewnych, przyjaciół ani znajomych nie wiedział właściwie, że ma do czynienia z wielkim poetą, więc też ani listów jego przeważnie nie chowano, ani też tem, co mówił i co robił szczególnie się nie interesowano. Z jego wszystkimi osobistymi papierami i rękopisami nie wiadomo właściwie co się stało, stąd tego najpewniejszego materiału biograficznego, jaki stanowią zwykle — jeżeli już nie pamiętniki, to przynajmniej korespondencja i notatki jakieg, wreszcie dokumenty urzędowe, brak w tym wypadku niemal zupełny.

Jesteśmy więc skazani przeważnie na relacje, i to zwykle bardzo późne, świadków poszczególnych okresów czy momentów życia poety, najczęściej nawet już na relacje relacyj, streszczenia opowiadań cudzych. Taki charakter ma już najdawniejszy, pierwszy, żywot autora Marji, dołączony do wydania poematu z roku 1833 przez Augusta Bielowskiego, któremu «większej części wiadomości» dostarczył «jeden z blizkich krewnych Antoniego Malczewskiego». Ten zaś żywot był na długi czas jedynym i widocznie uznanem za zupełnie wystarczające źródłem informacji o Malczewskim, których nikt nie zadawał sobie rudu sprawdzać.

Podobnie też i następny, a pierwszy niezależny od poprzedniego i najładniej napisany życiorys poety, umieszczony w lwowskim Dzienniku literackim w r. 1852, osnuty został na tle opowiadania jednego z Krzemienieckich Malczewskiego kolegów, a tych «Kilka nowych szczegółów o Aut. Malczewskim», które dorzucił w r. 1855 w Pokloisium poznańskim Konstanty Gaszyski, zawdzięczał on również przygodnemu

opowiadaniu Romana Żaluskiego, który spotykał niegdyś Malczewskiego często w czasie wspólnej służby wojskowej.

Ten rok 1855 był zresztą dla późniejszych biografów poety wyjątkowo szczęśliwym, bo równocześnie pojawił się w sanockim wydaniu *Marji*, przynoszący parę nowych wiadomości list generała Józefa Żaluskiego, pisany do wydawcy (K. Turowskiego), co ważniejsza zaś Kazimierz Władysław Wojcicki opublikował w tym roku w I tomie *Cmentarza Powaszkowskiego* w związku z umieszczonym tam życiorysem Malczewskiego, pierwsze właściwie do jego biografji materiały bezpośrednio, mianowicie dwa autentyczne listy do Franciszka Skibickiego z r.1823, jeden, o rok wcześniejszy list do jego matki Julianny z Błędowskich Skibickiej i jeden dopisek do listu do niej jej syna. Prócz tego ogłosił Wojcicki tamże, dwa znalezione w sztambuchu Skibickiego utwory poety: *Ode do wojny* i erotyczny czterowiersz. Wreszcie ogłosił ważny list, który do niego napisała jeszcze w 1850 r. o Malczewskim p. Zofja Rucinska, i parę dokumentów urzędowych dotyczących jego zgonu. Poprzedniego już roku (1854) Cezar Biernacki podał do *Dziennika Warszawskiego* wypis dat służby wojskowej wraz z podaną prawdopodobnie przez samego poetę datą jego urodzenia.

Do tych materjalow przybyły później jeszcze z rzeczy ważniejszych: dwa listy Michała Modzelewskiego, brata p. Rucinskiej, który w jednym z nich (w *Gazecie Warszawskiej* 1873) powtarza, co słyszał od Malczewskiego o jego stosunkach z Byronem i udziela pewnych wyjaśnień co do losu pozostałych po poecie papierów, w drugim (w *Bibliotece Warszawskiej* z 1876) mówi o mieszkaniach jego w Warszawie i o pierwszym wydaniu *Marji*. Dalej przybyło jeszcze świadectwo wystawione przez Czackiego Malczewskiemu w chwili opuszczania Krzemieńca, wydrukowane pierwszy raz przez A. Mazanowskiego w r. 1885 w *Gazecie lwowskiej*, następnie w roku 1887 Kajetan Kraszewski w *Bibliotece Warszawskiej*, w artykule pod tytułem: *General Filip Bauman i rodzina Antoniego Malczewskiego*, dał sporo ciekawych wiadomości i dokumentów, dotyczących rodziców poety i jego przyrodniego rodzeństwa, a w trzy lata później 1890 r. bliżej

jeszcze z całą rodziną Malczewskich, z jej stosunkami majątkowymi i kolejami życia ważniejszych jej członków zapoznał czytelników *Tygodnika Ilustrowanego* Dr. Antoni J.

Wreszcie w *Pamiętniku literackim* w r. 1918 ogłosił p. K. Schwarzenberg Czerny odkryty przez siebie, a cenny bardzo i dla biografji, list poetycki Malczewskiego *Do Aleksandra Chodkiewicza*; i na tem koniec.

Oczywiście całkiem drobne szczegóły można jeszcze tu i ówdzie (jak się to zresztą okaże) znaleźć w czasopismach, czy w innych źródłach, ale wszystko to razem nie zmienia faktu, że całe lata życia Malczewskiego pozostają nierozjasnione skromnym bodaj promykiem wiadomości, a tam nawet, gdzie tych wiadomości niby nie brak, są one tak niedokładne i tak często niepewne i sprzeczne, iż uprawniają do sądów tylko problematycznych, pobudzają ostrożność do ciągłego wtrącania różnych «może», «zdaje się», a w lepszym razie «zapewne» i «prawdopodobnie».

Dary pewne, zaświadczone czy to urzędowymi dokumentami, czy listami, czy wreszcie utworami Malczewskiego napewne autentycznymi, jak wiersz do Chodkiewicza, lub opia wyprawy na Mont Blanc, są niestety tak nieliczne, że czynnikiem porządkującym i kontrolującym rozsypany gruz różnych wspomnień mogą być tylko w bardzo nieznacznej mierze.

Nie pozostaje tedy biografowi Malczewskiego nic innego, jak tylko, zestawivszy w możliwym komplecie te źródła; które do dyspozycji mieć może, skontrolować, o ile można jedne przy pomocy drugich, i, nie mogąc osiągnąć pełnej obiektywnej prawdy, starać się przynajmniej dotrzeć do niej jak najbliżej i w każdym razie oddzielić ściśle to, co pewne od tego, co tylko mniej lub więcej prawdopodobne, a jedno i drugie od tego, co stanowczo, lub znów prawdopodobnie, błędne. Odsłaniają się w ten sposób koleje zewnętrzne żywota poety poprzerywane, co chwila bądź zupełnem zatarciem, bądź znakami zapytania, ale przecież, zgubiwszy od czasu do czasu ich ślad, odnajdujemy go jednak po chwili na nowo i ogólny przynajmniej kontur przebytej drogi da się ostatecznie nakreślić. Takim też ogólnym tylko

konturem zadowolić się trzeba, kiedy chodzi o koleje życia wewnętrznego, oczywiście – ze względu na główny cel biografii literackiej: głębsze zrozumienie twórczości, – stokroć ważniejsze. Tutaj przytem nieunikniona jest dużo większa, niż przy pierwszym zakresie, doza subiektywizmu biografy. Zmuszony przeważnie tylko odgadywać, domyślać się nieujawnionych nigdzie źródeł wewnętrznych i pobudek czynów i myśli poety w różnych okresach jego życia, będzie to czynił najczęściej na podstawie tego ogólnego pojęcia o nim, jakie sobie wyrobi, wizerunku duchowego, który sobie sam stworzy z tych szczupłych danych jakich mu dostarczają czy to owe wspomnienia różnych znajomych Malczewskiego, czy jego utwory. Otóż ten wizerunek w pewnym tylko stopniu, może być wynikiem obiektywnego ustalenia zasadniczych rysów charakteru poety, a w znacznej mierze musi być wynikiem subiektywnego indywidualnego odczucia.

Niewątpliwie jednak pewna ilość znamion duchowych autora *Marji* ze względu przynajmniej obiektywnością ustalona być może.

Trud zebrania i uporządkowania całego materjału biograficznego, oraz wydobywania zeń wszystkiego, co tylko koleje życia Malczewskiego, tak zewnętrzne jak i wewnętrzne może pod jakimkolwiek względem rozjaśniać, został tutaj podjęty nie po raz pierwszy. Nie mówiąc już o tych krótszych życiorysach, które się wprawdzie na krytycznym (mniej lub więcej) porównaniu źródeł opierają ale które ze względu na rozmiary swoje do wyczerpania kwestji nie roszczą sobie pretensji — mamy także i próbę zupełnie wyczerpującego traktowania sprawy żywota tego poety w monografji poświęconej mu w r. 1890 przez p. Mikołaja Mazanowskiego. Jak z porównania tej daty z przedstawioną powyżej chronologją ukazywania się ważniejszych materjałów wynika, materjał biograficzny, którym mógł rozporządzać p. Mazanowski, został od czasu wydania jego książki wzbogacony dosyć nieznacznie. Samemu piszącemu te słowa udało się tylko wiadomości dotychczasowe o pobycie Malczewskiego w Krzemieńcu dopełnić kilkoma nieznanymi szczegółami,

zaczepniętymi z rękopisów biblioteki Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Nie ze względu więc na obfitość nowego materiału uznał za stosowne podjęcie całej pracy zupełnie na nowo. Poprostu, chcąc poznać bliżej poetę i lepiej zrozumieć i odczuć jego arcydzieło, trzeba było koniecznie wszystko, co jakiegokolwiek źródło poznania jego życia, charakteru i umysłowości mogło stanowić, na nowo samoistnie przemyśleć, uwzględniając przytem w dużo większej mierze, niż to p. Mazanowski czynił, moralne i umysłowe środowisko. Za ponownem zaś i może nieco szerszem przestudiowaniem i przemyśleniem całego materiału do biografji. musiała już naturalnym biegiem rzeczy pójść także i próba ponownego jej przedstawienia.

1.

Dom, w którym się Antoni Malczewski urodził, prowadzony był na stopę pańską: atoli rodzice poety byli w tej sferze towarzyskiej, do której się liczyli, *homines novi*. Wszedł do niej dopiero jego dziadek, Ignacy, przez żonę «Antoninę z Denhofów na Skrzynnie hrabiów Duninów», przez która też weszły nawet podobno do żył autora *Marji* jakieś atomy «wrażęj krwi», Augusta Mocnego. Ignacy Malczewski, sam z niezamożnej szlachty sanockiej pochodzący, dostał się szczęścia tak wysokiej koligacji tylko dlatego, że wprzód już wielkim sprytem i zabiegliwością zdołał się na względach Czartoryskich i na marnotrawstwie Sanguszków dorobić grubego majątku i zarazem dlatego, że wybrana jego, nieładna i niebogata, starzała się już w panieństwie. Skoro jeszcze tedy przy protekcji przyszłej rodziny ozdobił pan Ignacy swoje chudopachołskie nazwisko tytułem «regenta nadwornego kancelarji mniejszej koronnej», wydano zań «hrabiankę» nawet dość skwapliwie. Córka Niemki i sama całkiem prawie zczudziemczała pozwoliła babka poety mężowi swemu zajmować się dalszem pomnażaniem majątku, a sama założyła sobie wspaniałą rezydencje w prześlicznie (o cztery mile od Zastawia) położonych Chołodkach, które przezwała Antoninami, i tutaj z pańska po francusku wychowała na marnotrawców ojcowskiego dorobku, dwu synów: Jana i Ksawerego.

Starszy, Jan Józef, przeznaczony do kariery wojskowej, oddany został z czasem do warszawskiego korpusu kadetów, którego katechizmem rycerskim słabo się jednak był przejął. Jeżeli nawet coś dobrego czepiało się duszy w szkole, to zapewne wietrzało szybko w olśniewających salonach ciotki Barbary Sanguszkowej, stryjecznej siostry matczynej, która zwykle zimy hucznie przepędzała w stolicy.

Kiedy Ignacy Malczewski w r. 1779 umarł, był wtedy już przyszyły ojciec poety przyzwoicie obdłużonym rotmistrzem kawalerji narodowej. Milionowy, a bez grosza długu spadek po ojcu rozdzielili między siebie synowie w ten sposób, że młodszy Ksawery wziął t. zw. schedę Gnojenską w powiecie Włodzimierskim, Jan zaś schedę Radziwillowską w Krzemienieckim. Oprócz miasteczka Radziwillowa przypadł mu tam w udziale cały szereg wsi i sporo ulokowanych na zastawnych dzierżawach kapitałów, nie licząc stadnin, powozów, sreber i kosztownych sprzętów. Stawszy się panem samowładnym tak pięknej fortuny, kupił sobie zaraz Jan Malczewski szefostwo XVII pieszego regimentu wojsk koronnych i, pędząc dalej wesołe życie w Warszawie, tak dobrze majątkiem administrował, że już około roku 1789 okazała się potrzeba uregulowania interesów przez sprzedaż Radziwillowszczyzny, a niebawem przyszło się rozstać i z kupionym wzamian kluczem Miropolskim, Kiedy w roku 1792 stawał na ślubnym kobiercu z Konstancją z Bleszyskich Haumanową był jeszcze właścicielem Kniahinina w okolicy Dubna, oraz – ale to już do spółki z bratem – dziedzicznych jeszcze, blisko Antonin położonych, Mazepiniec i Xawerowki. W Antoninach, które zresztą wraz z Zakryniczem i Orlicami były tylko zastawną dzierżawą od Sanguszków, mieszkała dalej matka, zastrzegłszy je sobie jako dożywocie.

W dalszym trwoniieniu fortuny ojcowskiej miała już panu szefowi dopomóc, znakomicie do tego uzdolniona, małżonka. Panny Bleszyskie, wszystkie pięć, miały w Warszawie ustaloną sławę zarówno z urody, jak z zalotności i jej sukcesów. Konstancja, w chwili gdy Jan Malczewski zapłonął afektem ku niej, była już od jedenastu lat żoną pułkownika Filipa Haumana i

matką trojga żyjących i dwojga zmarłych dzieci. — Późniejszy dzielny generał Kościuszkowski, ani przeczuwał, przenosząc się w 1790 roku do regimentu szefostwa Malczewskiego, jaki sobie los gotuje. Nawet wówczas, gdy żona naparła się gwałtem towarzyszyć regimentowi w wyprawie, która pod dowództwem Ks. Józefa i Kościuszki ruszała na kresy, nie domyślał się jeszcze pułkownik, jaki był rzeczywisty tej zachcianki powód. Dopiero kiedy – okradłszy go doszczętnie uciekła z Jasnohorodki, konwojowana przez Malczewskiego, który w ten sposób świecił jedyny, zdaje się, swój wojenny sukces – dopiero wówczas zrozumiał niefortunny mąż, jak haniebnie był zdradzany.

Nic lepiej nie Charakteryzuje obojga małżonków, juk lisi który Hauman pisał do żony zaraz po jej ucieczce. Obwinia w nim tylko «zdrajcę niepocziwego, który szuka chluby, że cię tak uwieść potrafił» Jej samej delikatne tylko i pełne smutku czyni wymówki. «Nawet bielizna moja — pisze— co lepsza pozabierana została i wszystkie rzeczy, tak stajenne, jako i kuchenne», choć «wiesz dobrze, w jakim jestem niedostatku, że właśnie bez grosza tu pojechałem».

Ten list rozmiął się zapewne z inaczej zupełnie brzmiącym listem p. Konstancji, pisany już z Szewny w Sandomierskiem, gdzie się u siostry swej Toczyskiej na razie schroniła. Rzuciwszy w nim mężowi brutalne słowa zerwania, przeniosła się wkrótce «jak ówczesny porządek wymagał» do klasztoru Wizytek w Warszawie i tam rozpoczęła proces rozwodowy, któremu zrozpaczony, bo zawsze jeszcze kochający pułkownik, nic próbował już stawiać oporu.

Malczewski tymczasem «chcąc ochronić znaczne posiadane na Wołyniu majątki, podpisał akt Targowicki»... «Otrzymał też zaraz w wojskach sprzymierzonych stopień generał-lejtnanta z dodatkiem znacznej pensji oraz świetnych wstęp i orderów». Od pojedynku śmiertelnego z Haumanem ochronił go król, który ciężko pokrzywdzonemu pułkownikowi tej nawet satysfakcji wzbronił osobnem odrecznem pismem.

Po ślubie, który się odbył w marcu 1792 roku pp. Malczewscy sami widocznie uznali za stosowne zejść na jakiś

czas z oczu dotychczasowego towarzystwa, bo wyjechali zaraz do Kniahinina i tam, jak zapewnia Kajetan Kraszewski, pięć lat mieszkali bez przerwy.

Dnia 3 czerwca 1793 urodził się im syn, Antoni. Taką przynajmniej datę podał, wstępując do wojska, on sam, wymieniając równocześnie jako miejsce urodzenia Warszawę. Jeżeli się w tem nie mylił, to widocznie pani Malczewska, jak prawdziwie «modna żona», decydując się mieszkać na wsi zastrzegła sobie jednak, gdy:

*Przyszło do interczyzy: punkt pierwszy, że w mieście
Jejmość przy doskonałej francuskiej niewieście,
Co lepiej, bo Francuzka, potrafi ratować,
Będzie mieszkać, ilekroć trafi się chorować.*

Gdziekolwiek jednak sama chwila ujrzenia świata przysłemu autorowi *Marji* wypadła, ziemia, która go wydała, wykarmiła, wychowała i wykształciła na poetę, był Wołyń. Aż do ukończenia studjow opuszczał Antoni Malczewski tę najbliższą swą ojczyznę — jeżeli wogóle ją opuszczał — chyba tylko na krótko, odwiedzając może którą z ciotek w Galicji lub w Sandomierskiem.

O latach jego przedszkolnych nie wiemy właściwie nic. Możemy tylko przypuścić, że kobieta tego gatunku, co pani Malczewska, niewiele się musiała dzieckiem zajmować, zostawiając to niańkom, potem guwernantkom, wreszcie może starszej od niego o pięć lat, córeczce swojej Filipce Hauman. Te, później przynajmniej, niewątpliwie łączyły poeta jakieś serdeczniejsze wspomnienia. Edward Hauman natomiast, który w chwili urodzenia Antoniego, miał conajmniej lat siedem, był już na towarzysza dla niego za duży, a na opiekuna czy protektora za wielki łobuz. Oboje oni zresztą w r. 1802 odesłani zostali ojcu, znikli tedy z otoczenia przyszłego poety, jeszcze nim skończył lat dziesięć, co, gdy się zważy, jak się w przyszłości pokierowali, należy uważać za wypadek dla niego raczej szczęśliwy.

Nie wiadomo też, jakby mu wyszła na zdrowie ta atmosfera moralna, którą lubiła oddychać i którą musiała wytwarzać generałowa. Ale ta umarła już w r. 1800, kiedy Antoni

miał zaledwie lat siedem, a brat jego rodzony, Konstant, może z pięć. Czar, jaki wywierala ta pani na pleć męską, musiał być zaprawdę niezwykły. Oto, pierwszy mąż nie mógł od niej duszy odedrzeć, mimo całej niegodziwosci, z jaką z nim postąpiła, a jak strasznie drugi cierpiał pod obuchem jej utraty, o tem najlepiej świadczyć może list, który pod wpływem tego cierpienia napisał do... generała Haumana. «Wyrok najwyższego Boga — brzmią słowa tego listu — przez śmierć najukochańszej żony mojej w takiej mnie pogrzyżył smutku przepaści, że nad tem tylko myślę, czem tak wykroczyłem, że na takie zasłużyłem ukaranie. Nic więc w życiu mojem tak występnego znaleźć nie mogę, jak to, że m targnął się na związki, które Go łączyły z przeszłą żoną moją i, że z tego powodu stałem się Mu okazją do wycierpienia niezmierniej zgryzoty. Stoi więc to dzień i noc przed oczyma, a zgryzota moja, której ani czas zmniejszyć nie potrafi, wystawia mi przed oczyma czelność duszy mojej i tem więcej pomnaża zgryzote moje. Udaje się do Niego, jako do człowieka, którego uczciwość była i jest prawidłem, abyś się nademną zlitował, abyś mi przebaczyć raczył, abyś mi winy i wykroczenia zapomnieć i darować raczył. O! żebyś wiedział, jak nieszczęście mnie zgnębiło, w jakiej sytuacji dni mojego życia od momentu śmierci tej najukochańszej kobiety prowadzę, nienawiść Twoja pewno w litośćby się obróciła. Padam więc przed Tobą na kolana, żebrze Twego miłosierdzia, abyś mi moje darował winy, abyś mi swoją powrócił przyjaźń, może gdy będę mniej sobie miał do wyrzucenia, może, czyli nie spokojniej doczekam momenlu śmierci mojej; jezeli zaś Twoja niechęć do mnie, a niechęć sprawiedliwa, jest tak mocna, że nigdy darować mej winy nie możesz – odbierz mi życie, każ mi się z Tobą widzieć i stań się autorem zejścia mego, odbierając mi życie, które mi jest ciężarem niezmiernym. Przyłączam zapis uczyniony, racz JWPan Dobrodziej nie odrzucać te moja mała dla dzieci jego przysługę, racz wierzyć, iż nikt nic jest nieszczęśliwczycy odemnie i nikt więcj jak ja żalować nie może błędów».

Nie kłamał bólu człowiek, którzy taki temu bólowi dawał wyraz. I co ważniejsza – nie mógł być złym człowiek, który był zdolny do tak wspianiałego aktu skruchy. Z tego listu wynika, że

mógł być generał major wojsk rosyjskich, Jan Malczewski zupełnie innym człowiekiem niż był, gdyby inne był odebrał wychowanie, gdyby był dzieckiem innej epoki i innej warstwy społeczeństwa. Wynika też z tego listu i to, że te dobre skłonności, to «serce», którym promieniował zawsze autor *Marji*, mógł on jednak mimo wszystko odziedziczyć po ojcu. Tak jak po matce znów niewątpliwie odziedziczył ów urok nieodparty, którym podobno jednał sobie ludzi, odbierając im wprost zdolność krytycyzmu.

Zdaje się, że fizycznie wogóle był Antoni podobny do matki. Bielowski na czele swego wydania *Matji* z roku 1843 umieścił portret jego z lat chłopięcych, który ukazuje nam śliczne kozackie pachole z przekreślającym wysokie czoło «oseledcem» i z «torbanem» w ręku.

Zaprzeczonej później przez Wojcickiego, nie wiadomo na jakiej podstawie autentyczności tego wizerunku broni właśnie wyraźne - jeśli się nie łudzę — podobieństwo rysów chłopca z reprodukowanym w roku 1874 przez *Kłosy* portretem pani Malczewskiej. Pani Malczewska pochowana została na cmentarzu bernardyńskim w Warkowiczach, ale umarła w Dubnie. K. Kraszewski utrzymuje, że już w pięć lat po ślubie przenieśli się tam rodzice poety «z powodu złego zdrowia pani». Istotnie zjeżdżanie do Dubna na kuracje pod osobistym kierunkiem słynnego lekarza Jana Lernetę (od r. 1812 honorowego dyrektora Krzemienieckiego gimnazjum) było wówczas u zamożnych rodzin wołyńskich i podolskich bardzo w modzie. Zdrowie p. Malczewskiej podupadło widocznie w związku z urodzeniem drugiego syna Konstantego (18), ale do Dubna obok sławy Lernetę mógł ją też ciągnąć i huczny dwór właściciela Dubna ks. Michała Lubomirskiego. Zresztą niemniej też huczne i rojne dubińskie kontrakty musiały zapewne już i dawniej te lubiąca się bawić parę, do niezbyt odległego miasta nieraz ściągać.

Interesy majątkowe przedstawiały się zaś wówczas jęczę nienajgorzej. Niedawno dopiero otrzymali bracia Jan i Ksawery spadek po matce, która zmarła 3 maja r. 1795. Dzierżawy jej zastawne: Antoniny, Zakrynicze i Orłince wykupił zaraz potem

ks. Eustachy Sanguszko i Malewscy poczuli naraz tyle gotówki, że kiedy jeszcze w r. 1799 sprzedali temuż Sanguszce Mazepince i Ksawerówkę, mogli sobie pozwolić na kupno od Czartoryskich całego klucza na Podolu z miasteczkiem Tarnoruda. Wkrótce potem widocznie Ksawery spłacił brata, bo panem Tarnorudy został sam, a ożeniwszy się niedługo przedtem, tam też założył rezydencje.

Generała natomiast koleje dalsze osłania zupełna mgła. Wiemy, że z Dubna z końcem 1802 r. odesłał Haumanowi dzieci i że w Dubnie też w r. 1808 umarł. Tam więc może stale i po śmierci żony mieszkał. Stecki wspomina, że ożenił się powtórnie z jakąś Stadnicką, no i faktem jest, że niejaka Karolina z Malczewskich Kulmanowa uchodziła później za przyrodnią siostrę autora *Marji*. Kiedy umarła (a raczej spaliła się) w r. 1854 połączono z jej grobowcem kamień pamiątkowy dla poety. Musiało jednak to drugie małżeństwo odbyć się i żyć bez rozgłosu, bo nigdzie o nim nie słyhać. Dość powiedzieć, że nawet stary Detiuk (Antoni Andrzejowski), który np. domem Ksawerostwa Malczewskich zajmuje się obszernie, a wszystkie plotki wołyńskie z tego czasu notuje jak najskrzetniej, ani o tem małżeństwie, ani o generale wogóle nic nie wspomina. Od dra Antoniego J. natomiast dowiadujemy się, że ojciec poety ostatnie lata spędził osamotniony, usunął się od świata, sprzedał nawet Kniahinin, trwonił resztki fortuny spadkowej. Jakiegokolwiekbądź jednak były osobiste losy generała, to zdaje się być pewnem, że synami swoimi – zbliska przynajmniej — się nie zajmował Młodszy Konstanty od dziecka podobno stale przesiadywał u stryja w Tarnorudzie; Antonim wnet jakoś lub może i zaraz po śmierci matki zaopiekowała się serdecznie, mieszkająca podówczas w Dubnie pani podkomorzyna Juljanna z Błędowskich Skibicka. Jedyne jej syn Franciszek, późniejszy szambelan, radca stanu, wreszcie kurator szkół wołyńskich, przytem pisujący pod pseudonimem Włodzimierzanina lub Wołynianina, literat i publicysta – był od przyszłego autora *Marji* nie wiele młodszy i stał się jego najbliższym przyjacielem. Do niego i jego matki są pisane jedyne listy poety, jakie się zachowały, z jego sztambucha

wypisał K. Wł. Wojcicki najwcześniejsze znane Malczewskiego utwory. Otóż tenże Wojcicki, opowiadając w nekrologu p. Skibickiej, jak gorliwie zajęła się ona po śmierci męża wychowaniem «wyrastającego zdrowo syna, sprowadziwszy z Krakowa i Francji wyborowych do niego nauczycieli», dodaje: «Korzystał z nich również przebywający w jej domu też w późniejszym życiorysie poety, że ten już «pierwsze nauki odbierał w Dubnie wraz z młodym Francisz-Antoni Malczewski, późniejszy autor *Marji*». Zapewnia kiem Skibickim». Wobec tego zaś nie może nam być obojętna wzmianka Tadeusza Steckiego, że «pierwszym nauczycielem i przewodnikiem Skibickiego był przypadkiem Kollątaj». Uwolniony z więzienia w Ołomuńcu miał on «zrazu przyjąć ofiarowaną sobie gościnę w domu matki Skibickiego w Dubnie». Jakoż – zważywszy, że istotnie ks. Podkanclerzy, zaraz po uwolnieniu z austriackiego więzienia, znalazł się w styczniu 1803 r. na Wołyniu i że od tej chwili aż do r. 1806 «mieszkał w domach swych przyjaciół» – niema w tem nic niemożliwego. Mogłoby tylko zachódlic pytanie, czy czasem Stecki nie pomieszał domu Skibickich z domem krewnego ich podkomorzego Deniski. U niego bowiem w Berechu mieszkał Kollątaj, po przyjeździe na Wołyn r. 1803 napewne, a młody Skibicki mógł podlegać jego wpływowi pedagogicznemu i tam. Być jednak może, że i u samej p. Skibickiej przebywał Kollątaj w ciągu dalszych miesięcy tego samego roku, ale nie w Dubnie, jak podaje Stecki tylko u Krzemieńcu. Tam bowiem przesiadywał od czerwca 1803 do wiosny 1804 r. niewątpliwie, a że i pani Skibicka, już wówczas dla edukacji syna i wychowanka na dłuższy pobyt do Krzemieńca zjechała, jest rzeczą bardzo prawdopodobną. Że w późniejszych latach (od 1806) stale tam mieszkała, to wiemy od K. Wójcickiego; za tem, że bodaj na czas jakiś osiadła tam już w 1803 r, przemawia choćby i to, że napewne w tym roku znalazł się w Krzemieńcu dziesięcioletni Antoni Malczewski. Uczniem gimnazjum wołyńskiego miał zostać dopiero w r. 1805; jeżeli więc bawił w Krzemieńcu już od r. 1803, to chyba dlatego, że przeniosła tam swoją siedzibę, ta, pod której dachem stale przebywał.

2.

W chwili, kiedy przyszedł autor *Marji* znalazł się w przyszlých Atenach wołyńskich, istniała tam szkoła powiatowa, której rozbiór Polski nie wielkie przyniósł zmiany. Ot tylko w r. 1801 «W. Czechrynców, sowietnik guberski, wizytując szkoły, zabronił uczenia z książek tych: Wymowa z Pyramowicza (sic), Prawo natury, Polityczne, Ekonomiczne, Powszechna historia na klasę III. Przypisy ku niej i tym podobnych. Wszystkie tego gatunku książki kazał sobie złożyć, ponieważ myśli autora nie są zgodne z rządem pod monarchią zostającym». Ale zresztą «sposób uczenia od komisji (edukacyjnej) przepisany ściśle zachowany został, równie godziny i czas». Tylko «język Rossyjski przybył i osobne ma godziny».

Szkoła musiała być nienajgorsza – przynajmniej nauczyciele, począwszy od rektora Jana Nepomucena Tylkowskiego, patentowanego królewskiego geometry, mieli po większej części bądź doktorat, bądź *atestat cum nota eminentiae* krakowskiego uniwersytetu, a niektórych z nich (w tem trzech braci Jarkowskich) pozostawił Czacki na stanowiskach i po przekształceniu szkoły na «Wołyńskie Gimnazjum».

Ale właśnie, że w r. 1803 plan utworzenia w Krzemieńcu tego «celniejszego» zakładu już był w głowie wizytatora dojrzał i właśnie się z Kołłątajem na ten temat konferowało, więc dlatego może i Malczewski uczniem (publicznym w każdym razie) szkoły powiatowej już nie został, tylko przygotowywał się na miejscu na ucznia przyszłego gimnazjum. Przynajmniej – mając z jednej strony wyraźne urzędowe świadectwo Czackiego, że «przybył do Krzemieńca w r. 1803, kiedy jeszcze była szkoła powiatowa», z drugiej zaś strony fakt, że w «Raporcie o stosunkach szkół powiatowych krzemienieckich do Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu w Roku 1805» w żadnej klasie niema jego nazwiska, trudno inny stan rzeczy przypuścić. Dopiero tedy «gdy w r. 1805 dnia 1. października otworzyłem gimnazjum wołyńskie – pisze Gzacki – IP. Malczewski został uczniem tej celniejszej szkoły». A stało się to właśnie – jak świadczy Wójcicki – za namową samego założyciela, który był zdeklarowanym

zwolennikiem «edukacji publicznej», a przeciwnikiem prywatnej i który z domem p. Skibickiej w bliskiej pozostawał zażyłości. Zresztą, jeżeli naprawdę Kołłątaj w tym domu przebywał, to w takim razie z nim razem przebywał tam cały plan twórczy gimnazjum Wołyńskiego. Zapał opiekunki Malczewskiego dla tej szkoły już tem samem tłumaczyłby się doskonale. Dodajmy jeszcze, że na liście fundatorów zakładu widzimy też i stryja poety, Xawerego, z kwotą 1000 złp. rocznie.

Gimnazjum wołyńskie miało, jak wiadomo, program nauk 10-letni: cztery klasy i trzy t. zw. kursa dwuletnie. W klasach uczono głównie pięciu języków: polskiego, łaciny, rosyjskiego, francuskiego i niemieckiego. Z tych pierwsze dwa, traktowane jako jeden przedmiot, zabierały 5 godzin tygodniowo, inne po cztery. Reszta natomiast przedmiotów, mianowicie: arytmetyka, geografia, «nauka moralna» i religja raptem po jednej godzinie. Razem tedy było godzin dwadzieścia, a rozłożone były tak, że lekcje odbywały się od 8-10 przed południem i z wyjątkiem wtorków i czwartków od 2-4 po południu. We wszystkich czterech klasach było tak samo.

Co do kursów, to plan ich za czasów Malczewskiego przedstawiał się następująco: Pierwsze dwulecie wypełniały matematyka i lusterja wraz z geografią jako przedmioty główne i greczyzna oraz «wymowa» jako «dodatkowe». Przytem w zakresie matematyki pierwszy rok przeznaczono na geometrję, drugi na algebrę i logikę. (Nazywano też urzędowo pierwszy rok pierwszego kursu «kursem geometryi», drugi «kursem algebry».) W zakresie historii i geografji rozpoczynano od nowożytnej, a w drugim dopiero roku przychodziła kolej na starożytną. W drugim dwuleciu głównymi przedmiotami były fizyka i prawo, ale ostatecznie doczepiono i tutaj teorje stylu i wymowy, tymczasowo zaś także przeznaczoną na przyszłość na czwarte dwulecie wyższą matematykę. Przedmiotem nadobowiązkowym nadto była mechanika. Gdy się jeszcze zważy, że w zakresie prawa, które zrazu było rozdzielone w ten sposób, że prawo natury, polityczne i prawo narodów miały wypełnić rok pierwszy, a drugi ekonomja polityczna, przybywały wciąż nowe przedmioty jak: statystyka,

prawo polsko-litewskie, rzymskie rosyjskie, encyklopedia prawa - to widać odrazu, że to drugie dwulecie miało zupełnie fizjonomię uniwersytecką. Tu już niepodobna było zamknąć kursu w obrębie 30 godzin tygodniowo, jak to jeszcze miało miejsce w dwuleciu pierwszym (mimo, że każdy z głównych przedmiotów miał 10 godzin), tylko trzeba było wybierać.

To sarno było w dwuleciu ostatniem. Tutaj jako przedmioty główne figurują: chemja z hislorją naturalną i literatura; jako dodatkowe: gramatyka powszechna i biblijografja. Ale nie trzeba zapominać, że historja naturalna to znaczy zoologja, botanika i mineralogja, literatura zaś to zrazu literatura polska i łacińska oraz grecka, potem prócz tego francuska i rosyjska, a nadobowiązkowo angielska.

Malczewski w r. 1805 przyjęty został do klasy czwartej i w lipcu 1806 ukończył ją ze srebrnym medalem, który mu na popisie publicznym własnoręcznie przypięła pani Skibicka.

Polskiego i łaciny uczył go tutaj wedle gramatyki Kopczyńskiego Franciszek Oledzki, autor mowy *«O użytku i potrzebie języka łacińskiego szczególnie w stosunku z Pisarzami klasycznymi Rzymian»* (Krzemieniec 1811), a także próbujący sil swoich i na niwie poezji. Program nauk na rok 1805/6 świadczy, że Malczewski zaczął lekcje polskiego i łaciny w szkole pod dobrą dla przyszłego poety wróżbą. Oledzki zapowiada w nim, że w klasie IV-tej «rzecz mając o Prozodyi, w niey o mierze zgłosek, rodzajach i odmiennościach wierszów, oraz o sztuce ich składania mówić będzie, uwagi swoje przykładami klasycznymi objaśniając». Niemieckiego i geografji uczył serdecznie wspomniany przez starego Detiuka Antoni Malawski, francuskiego i «moralnej» dobrze znany z korespondencji Słowackiego, bibliotekarz krzemieniecki «pan Paweł» Jarkowski. Kołłataj ma dla niego słowa wielkiego uznania. Wreszcie rosyjskiego i arytmetyki srogi Antoni Strzelecki, który, jak zapewnia Detiuk, «swoim wykładem arytmetyki dzielnie usposabiał uczniów do korzystnego słuchania wykładu wyższego w lekcjach Sciborskiego, Czecha – a nawet Sniadeckiego». Exhortatorem i nauczycielem religji był ks. kanonik Bazyli

Sobkiewicz, pozostały jeszcze wraz z Jarkowskimi w spadku po szkole powiatowej. Wszyscy ci ludzie pamięć swoją – poza sercami uczniów – utrwaliли jedynie w mowach, które stosownie do wymagań Kołłątaja i Czackiego musieli inaugurować wykonywanie swego zawodu (Strzeleckiego mowa o języku słowiańskim i rosyjskim wyszła aż w trzech wydaniach), ale wedle wszystkiego, czego się o nich można dowiedzieć, byli nauczycielami dobrymi i sumiennymi.

Jeżeli zaś już w obrębie czterech niższych klas starał się Czacki o dobór sil możliwie najlepszych, to katedry kursów pragnął mieć obsadzone już nieledwie znakomitościami. Oczywiście nie ze wszystkim mu się to udało, bo tych znakomitości i na uniwersytetach nie było wówczas wiele, w każdym razie jednak sam fakt, że wielu profesorów krzemienieckich przechodziło następnie na katedry uniwersytetów w Wilnie, Kijowie czy Charkowie świadczy o wysokim, jak na owe czasy, poziomie ich uczoneości. O tem zaś, że katedra w Krzemieńcu nie uchodziła w opinii za wiele mniej od uniwersyteckiej zaszczytną, świadczy najlepiej to, że nie wahał się przenieść tutaj (na dyrektora co prawda) z krakowskiego uniwersytetu znakomity matematyk Józef Czech, a za nim przyjaciel jego, głośny, niestety już w 1807 r. zmarły, przyrodnik Franciszek Scheidt. Obaj członkowie Towarzystwa przyjaciół nauk w Warszawie.

Nie należeli atoli do znakomitości nawet krzemienieckich profesorowie, z którymi się zetknął na pierwszym roku pierwszego kursu Malczewski. Jeszcze Wojciech Jarkowski, choć «umiejętność jego nie sięga za Euklidesa i Zaborowskiego geometrye i dwa rozdziały algebry», miał przynajmniej talent pedagogiczny i uczył podobno geometrii bardzo dobrze. Ale Karol Mirowski, królewski przysięgły geometra, który niedawno w poprzedniej powiatowej szkole był jeszcze nauczycielem fizyki i który dopiero w braku innego kandydata na nalegania Kołłątaja «obiecał przeczytać dzieło Mentala i Volney'a» i na tej podstawie «ulożyć sobie plan kursu» – ten musiał już historje i geografje wykladać nieosobliwie. Nazywa go też «mniej doskonałym w

swoim obiekcie» Lelewel, który niebawem ma przynajmniej geografję starożytną przez krótki czas, obok Mirowskiego historii, wykładać – niestety dla Malczewskiego już za późno. Chyba może z ciekawości był kiedy na jego wykładzie jako uczeń drugiego kursu (w r. 1810). Tymczasem na drugim roku I-go kursu do algebry, a zapewne i logiki, ma już bardzo zdolnego Michała Sciborskiego, wkrótce – po Czechu – dyrektora zakładu, do historii zaś nadal musi się kontentować Mirowskim. Ale na tym drugim roku studjuje też Malczewski już dwa przedmioty dodatkowe, mianowicie greczyznie i wymowę. Tutaj zaś ani na jednego ani na drugiego z wykładających nie mógł się uskarżać. Michał Jurkowski (Krakowianin) był hellenistą zapalonym i zawołanym. Był autorem wielkiego słownika grecko-polskiego i polsko-greckiego, wydał dla swoich uczniów Antologję grecką, ogłosił rozprawę: «*O Demonach, czyli Geniuszach u filozofów greckich w stosunku do duszy człowieka*», – wykładał zaś nietylko język, literaturę i starożytności, ale prócz tego obowiązkowego kursu «dawał uczniom przez samą gorliwość tylko lekcje krytyki i hermeneułyki». Malczewskiego w roku 1807/8 widzimy wśród «początkujących» jego uczniów na lekcjach języka i równocześnie na lekcjach «historji i literatury greckiej».

Co się tyczy profesora teorji stylu i wymowy – wystarczy tu podać samo jego nazwisko. Był nim Euzebiusz Słowacki.

«Materje z nauk w gymnasium wołyńskim» wykładanych i każdego roku w lipcu «na popisy publiczne uczniów tegoż gimnazyum porządkiem klass i kursów wystawionych» informują nas, że dawał on w ciągu dwu pierwszych kursów całokształt teorji stylu wogóle, następnie wymowy i poezji. Uczyl tedy «na czem zależy jasność i prawdziwość, na czem moc i wielkość, na czem śmiałość, żywość, delikatność i niewinna prostota» stylu — dawał próbki i wyjaśniał znamiona «ciemności, przysady i nadętości». Rozwodził się szeroko nad wszelkimi rodzajami «postaci czyli figur mowy, przenośni i tych postaci słownych lub myślnych, które przenośniami nie są», wdawał się w subtelności, jak n. p. różnice między wysokim stylem a górnym, rozróżniał wreszcie «górnosc

pochodząca z wielkości myśli» od górnosci wynikającej z uczucia» i osobno omawiał «górnosc obrazów». W zakresie teorii wymowy i poezji wykladał naprzód prawidła ogólne, następnie odnoszące się do każdego z gatunków, a rzecz o każdym z osobna gatunku kończył «skróconą» jego historją. W historii tej uwzględniał literatury: grecką, rzymską i polską, ale przykłady dobierał głównie z łacińskiej, z polskiej, conajwyżej przy poezji. Ćwiczenia prowadził w ten sposób, że przekład wybranych ustępów łacińskich miał dawać próby i wzory poszczególnych właściwości stylu i znamion gatunkowych wymowy i poezji w obu językach. Tak w r. 1807/8, w którym Malczewski zaczął go słuchać, tłumaczono na I-szym kursie z Cycerona mowy *Pro Ligano* i *Pro Roscio Amerino*, wyjątki z Liwjusza, Tacyta, Kurcjusza, jedną eklogę Wirgiljusza i cztery ody Horacjusza; ci też autorowie z dodatkiem jeszcze Owidjusza występują i w latach następnych. Ze szczegółowych tych, po kilka kartek na każdy kurs wypełniających planów, planów n. b. rzeczy starannie wyuczonych, bo wymaganych przy egzaminie, można nabrać przekonania, że przyszły poeta mógł na tych lekcjach korzystać bardzo wiele. Było to pierwsze kształcenie tego subtelnego poczucia wartości językowych i stylistycznych i tej świadomości ich użycia, którą się tak wybitnie odznacza *Marja*.

Uczniowie czytali też zresztą na pierwszym kursie «listy i pisma w różnych materyach własnej pracy», na drugim zaś już i «rozprawy i mowy i wiersze własnej pracy tudzież tłumaczenia z autorów łacińskich, francuskich i niemieckich wierszem i prozą».

Zespół nauczycieli przyszłego poety zamyka na tym pierwszym kursie malarz Józef Pitschman, «którego prace (głównie portrety) zdobią ściany wszystkich nieledwie zamożniejszych dworów Podola, Wołynia i Ukrainy». Musiał więc cieszyć się dużą, prowincjonalną przynajmniej, sławą. Godzi się zaś wspomnieć o nim choćby dlatego, że Malczewski w rysunkach i malarstwie, których się od niego uczył, dość wysoki osiągnął stopień kunsztu.

W drugim dwuleciu głównymi profesorami Malczewskiego byli: stary już Jan Witwicki (ojciec Stefana),

który wykładał fizykę i Michał Choński, który dzierżył katedrę prawa. Pierwszy z nich niczem szczególnie się nie odznaczył (jakieś prace z zakresu przedmiotu podobno w rękopisach po nim zostały), ale jako pedagog był chwalony. Drugi – doktor filozofji i nauk wyzwolonych – tłumacz *«Zasad ekonomji narodów»*, Jakobiego, do których dodał wiele własnych uwag, autor wreszcie rzeczy: *«O wpływie systematów opodatkowania na stan zamożności narodów»*, prócz artykułów drukowanych w *Athenaeum* Kraszewskiego i rozpraw czytanych na publicznych posiedzeniach licealnych – był niewątpliwie jedną ze znakomitszych sił zakładu. Świadczy i Detiuk Andrzejowski, że «uczniowie jego stali się wzorowymi prawnikami». W chwili gdy Malczewski był uczniem drugiego kursu, nie było w Krzemieńcu rożnych katedr specjalnych w zakresie prawa; polsko-litewskie, rosyjskie, rzymskie, z których każde miało później osobnego profesora, nie były jeszcze wykładane. Malczewski – jak to czytamy w świadectwie Czackiego – «uczył się prawa przyrodzonego, prawa politycznego, ekonomji politycznej i prawa narodów», a to wszystko jako jeden przedmiot na dwa lata rozłożony wykładał sam Choński.

Poza dwoma przedmiotami głównymi, słuchał zapewne Malczewski w dalszym ciągu wykładów Słowackiego – teraz już teorii poezji – i gorliwie przykładał się do nauki matematyki wyższej, której mistrzem był mu sam Józef Czech. Zresztą być może, że już w tem dwuleciu słuchał Malczewski niektórych wykładów z kursu III-go. Z jednej bowiem strony świadectwo, wystawione mu przez Czackiego, wszystkie prawie przedmioty tutaj wykładane wymienia, z drugiej zaś strony faktem jest, że po ukończeniu II-go kursu Malczewski pozostaje w Krzemieńcu już tylko niespełna rok. Świadectwo ostateczne wydaje mu Czacki z datą 10 maja 1811 r. podczas gdy rok szkolny kończył się tam w połowie lipca. Co więcej w zachowanym w protokołach wizytatorskich spisie uczniów, którzy się odznaczyli w r. 1810/11, nazwiska Malczewskiego niema, a to się dotąd nigdy nie zdarzyło i samo świadectwo Czackiego wyłącza przypuszczenie, żeby poeta miał kiedykolwiek do nich nie należeć. Pozostaje więc inne

przypuszczenie, a mianowicie to, że regularnym uczniem już w tym roku nie był. Oczywiście, że darmo cały rok blisko w Krzemieńcu nie siedział. Uczył się napewno tych przedmiotów, względnie partji przedmiotów III-go kursu których poprzednio studjować nie zdążył, a których darować sobie nie chciał.

Główne przedmioty trzeciego kursu: chemja, historja naturalna i literatura są w każdym razie – jak już wspomniano – w jego ogólniem świadectwie wymienione, więc Szostakowskiego, Bessera i Alojzego Osieńskiego do szeregu jego profesorów zaliczyć trzeba. Dwaj pierwsi byli następcami nieodżałowanego w Krzemieńcu, a wymienionego już wyżej Franciszka Scheidta, który wykładał przedmioty ich obu. Tadeusz Szostakowski, uczeń Jędrzeja Śniadeckiego, jak świadczą ogłoszone drukiem «*Pieśni i anakreonlyki*», nictylko chemik, ale i poeta – był «wielkich zdolności i kochającym swój przedmiot» profesorem – pozatem niezwykle wymównym. Wilibald Besser, Niemiec z Insbrucka, ale już gimnazjasta lwowski a doktor medycyny krakowskiego uniwersytetu, dopiero od 1809 roku piastował katedrę botaniki i zoologii w Krzemieńcu. Miał wówczas lat zaledwie 26. Botanikiem był podobno bardzo znakomitym. Po zamknięciu liceum krzemienieckiego poszedł na katedrę uniwersytecką do Kijowa.

Profesor literatury ks. Alojzy Osinski (brat Ludwika), członek Tow. przyjaciół nauk, jest podobnie jak i Euzebjusz Słowacki zbyt dobrze znany historykom literatury, żeby tu trzeba osobno o nim mówić. Rozumiał on też o sobie niemało i do Krzemieńca (w r. 1808) dopiero po targach zawitał. Ze względu na przyszłego autora *Marji* ważniejszym będzie wyjaśnienie, jak wykładana wówczas przez tę gwiazdę literatura wyglądała.

Otóż od wykładanej przez Słowackiego na pierwszych dwu kursach wymowy i poezji różniła się ona głównie tem, że podczas gdy Słowacki obszernie wykładał teorję, a krótko historję gatunków, to Osinski na wzór już Laharpe'a odwrotnie. Przechodząc po kolei gatunki naprzód poezji, potem wymowy (jest zatem odmiana i w porządku), na wstępie tylko podaje prawidła każdego, poczem zaraz przechodzi do najznakomitszych

jego przedstawiciele w chronologicznym porządku, w Grecji, w Rzymie i w Polsce. Wykłada żywot pisarza, dokonywa systematycznego rozbioru jego dzieł, przeprowadza wreszcie paralele takie, jak Eneidy z Iliadą, Wirgiljusza z Teokrytem, Juwenala z Horacym i t. p. Ażeby dać wyobrażenie, w jakich rozmiarach mógł się Malczewski zaznajomić na lekcjach «literatury» z literaturą polską, przytoczy się tutaj to, co mówią o tem «Materye» z r. 1810/11, z tego więc roku w którym niewątpliwie Osinskiego słuchał. Otóż w zakresie «wiersza bohaterskiego» czyli epepei mamy tu naprzód «wiadomość o *Lechiadzje* Sarbiewskiego», potem «rozbiór» *Jerozolimy wyzwolonej* Kochanowskiego i *Wojny chocimskiej* Krasickiego. W zakresie «rytmu opisowego, żeglarskiego, astronomicznego i prawidłowego (!)» rzecz «o dziełach: *Wieśniak* Zbylitowskiego, *Flis* Klonowicza, *Nocy gwiazdarskie* Wolskiego, *Świątynia Wenery* Szymanowskiego, *Sztuka rymorska* Dmochowskiego». W zakresie dramatu pod nagłówkiem «Tragedya u Polaków» są paragrafy: «O wierszopistwie Polskiem w wieku XVI», «O trajedyach Sofrona i Msza» i «Rozbiór Trajedyy: *Odprawa posłów Greckich, Władysław pod Warną*». Pod nagłówkiem «Komedia Polskie»: «O pierwiastkowych i celniejszych Pisarzach komedyy Polskiej» i «Rozbiór komedyy *Powrót posła*». W zakresie «rytmu gęsiowego» mamy «piesniopisarzy polskich»: Kochanowskiego, Sarbiewskiego, Kochowskiego, Grochowskiego, Twardowskiego, Konarskiego, Naruszewicza, Kniazyna, Szymanowskiego, Trembeckiego, Karpinskiego. Przy «rytmie pasterskim» «rozbiór sielanek» Szymonowicza, Zimorowicza, Gawinskiego, Naruszewicza, Karpinskiego. Przy «Baykopismie»: «O Baykach» Krasickiego, Kniazyna, Naruszewicza, Niemcewicza (charakterystyczne opuszczenie Trembeckiego), przy satyrze «rozbiór satyr» Kochanowskiego, Opalinskiego, Krasickiego, Naruszewicza, przy epigramatach: «rozbiór» epigramatów Kochanowskiego, Kochowskiego, Potockiego. Wreszcie przy «wierszu żalonym»: «O elegiach Janickiego, rozbiór Trenów Kochanowskiego,

Kochowskiego, Budziwoyskiego, Kniaznina i rozbiór Elegij: *Wiosna, Powrót na wiec*».

Trzeba dodać, że powyższy program nie był dla Osinskiego kanonem. W roku poprzednim były np. w rozdziale «O piesniopisarzach Polskich»: «Uwagi nad Poezyą Reja z Nagłowic i wiadomość o życiu jego», a potem mówiło się «O Trzeciejskim Andrzeju i Lubelczyku Jakobie». W r. 1808/9 znów rozbiierał w zakresie tragedji n. p. *Żółkiewskiego, Zygmunta Augusta* (Wybickiego?), *Bolesława III*, a *Władysławów pod Warną* obu: i Rzewuskiego i Niemcewicza. W tym roku zaczynał też swój kurs nie od poezji, ale od filozofji Arystotelesa, którego porównywał z Platonem; poczem przeszedł do żywota i dzieł Longina, a dalej od grammatyków, wśród których z polskich o Meninskim mianowicie, Statoriuszu, Woynie, Szyllarskim, Trabczynskim i Kopczyńskim była mowa. O systematycznym zatem wykładzie historji literatury jeszcze się tutaj ani nie śni. Zawsze to tylko rzecz o gatunkach literackich, z ludzi zaś i dzieł robi się dosyć dowolny wybór tylko dla lepszego objaśnienia teorji tyle, że się je układa w chronologicznym porządku. Tak samo też jak na poprzednich kursach odbywają się tłumaczenia rzymskich utworów. W r. 1810/11 więc trzy księgi *Eneidy*, trzy ody Horacego, kilka *Metamorfoz* Owidjusza i kilka uslepow z Lucana. Prócz tego uczniowie «czytają pisma swoje w łacińskim i polskim języku».

W latach kiedy Malczewski był uczniem II-go i III-go kursu, wykładano już w Krzemieńcu jako osobne dodatkowe przedmioty literaturę francuską i rosyjską. Pierwszej uczył Karol Gerlache, drugiej Jan Aleksandrowski. Czacki nie wymienia jednnk tych przedmiotów w świadectwie Malczewskiego, a gdzieindziej też nie napotykamy żadnej wzmianki, jakoby na te lekcje uczęszczał. Wymienia natomiast Czacki wśród przedmiotów, studjowanych przez Malczewskiego, język angielski, którego nauczycielem był Jerzy Forster, (a w którym poeta dojdzie kiedyś do bieglności) i rysunki topograficzne, których wraz z geometrją militarną uczył głupawy Czech, Andrzej Szemega. Te rysunki topograficzne wymienia Czacki już wśród t. zw, talentów,

razem z rysunkami u Pitschmana, z fechtowaniem (u byłego gwardzisty napoleońskiego Russela), jazdą konną (u Audiberta) i tańcami (u Graumana),

Edukacja była, jak widzimy, wielostronna. Miała na celu jaknajpełniejszą *kalokagatię*, dbała zarówno o rozwój moralny, umysłowy jak fizyczny i o piękne maniery. Kładła też duży nacisk na religię. Uczniowie codziennie przed lekcjami o 7 1/2 bywali na Mszy, każda uroczystość szkolna połączona była z solennem nabożeństwem i kazaniem słynnego z gorącej wymowy kapucyna ks. Prokopa. I ta strona wychowania kiedyś się w duszy autora *Marji* odezwie.

Wśród mnóstwa rzeczy, których się uczył, głównie oddawał się Malczewski studjom matematycznym. Mówi tak i Bielowski i bezimienny biograf w *Dzienniku literackim* z r. 1852. Czy było to wynikiem szczególnego talentu i zamiłowania, czy też tylko sposobienia się z góry do kariery wojskowej, trudno orzec. Szedł zresztą w tym kierunku sam duch szkoły i z tego miała ona ustalony później rozgłos. «Nauki matematyczne wysoko stoją w waszej szkole – mówił podobno do Krzemienczanina Andrzejewskiego Kajetan Kozmian. – Wychodzących z niej cesarzowicz, przekonany o biegłości skończonych uczniów, bez egzaminu do wojska przyjmuje». Był zaś duch szkoły tylko dzieckiem ducha czasu, ducha jeszcze wieku oświecenia. Franciszek Kowalski pisze w swoich Wspomnieniach, że wtedy «literat, poeta, historyk musiał ją (matematykę) umieć koniecznie, gdyż inaczej żadnej promocji otrzymać nie mógł... Rodzice, potrzebujący nauczyciela do swoich synów na wieś, za najpierwszy kładli warunek, żeby matematykę umiał; a że Krzemieniec miał największą z matematyki sławę, więc wszyscy, choćby z najodleglejszych stron chcieli mieć nauczyciela dla swoich synów koniecznie Krzemienczanina»,

Nietylko więc Malczewski, ale wszyscy wychowawcy wołyńskiego gimnazjum matematyce musieli poświęcać najwięcej pracy. A Malczewski, jeżeli nawet te matematykę szczególnie wyróżniał, to jednak nie wynika z tego, żeby inne przedmioty

zaniedbywał. Uczyl on się bardzo pilnie wogóle. Czacki pisze, że «obdarzony medalem (w klasie IV) zasłużył sobie w rok na odnowienie tego zaszczytu». Rozumie przez to – jak wiemy z aktów – nie medal już, tylko list pochwalny, ale «zasłużył sobie» miał prawo powiedzieć, bo medal przeznaczano w Krzemieńcu tylko jeden dla każdego roku studjów, a zasługujących na tę nagrodę było zwykle więcej. W takich razach rozstrzygał los lub różne subtelne względy pedagogiczne i jeden z zasługujących otrzymywał medal, a resztę wynagradzano listami pochwalnymi, lub orzeczeniem «*accessit*».

W dalszym ciągu studjów nie napotyamy wprawdzie już Malczewskiego wśród «medalowych» ani razu, ale widzimy jego nazwisko wśród «eminentów» «kursu algebry» w lipcu r. 1808, wśród «otrzymujących świadectwo pilności i dobrego postępowania» na pierwszym roku kursu drugiego w lipcu 1809, i wreszcie wśród otrzymujących «List pochwalny» w stopniu wielkim (niższy rodzaj nagrody stanowiły «listy pochwalne» w stopniu znacznym) po ukończeniu całego drugiego kursu w lipcu 1810 r. W maju 1811 r. otrzymuje poeta na uwieńczenie całego osmioletnia swej pracy wspomniany już tyle razy «list świadeczny» wizytatora. Ten list wbrew powyższemu wykazowi laurów, wśród których raz tylko błyszczy medal – nazywa Malczewskiego wyraźnie pierwszym uczniem zakładu. «Z chluba dla tej szkoły – oświadcza – był uczniem, któremu pierwszeństwo zgodne zdanie władzy szkolnej, profesorów, metrów i uczniów samych przyznało». Ta niezgoda z rzeczywistymi wynikami corocznych egzaminów tłumaczy się najpewniej tem, że Czacki nie same postępy w naukach w liście swoim oceniane całość konduity. «Cień nagany jego nie dotknął» – czytamy w tem świadectwie. Był przykładem dobrego postępowania. Imię jego zachowuje się z prawdziwym szacunkiem w księdze uczniów. Z przekonania polecam go wszystkim władzom jako młodego człowieka, który z prawem sercem, z najszcześniejszą zdatnością przez swoje postępowanie okaże pożytki z publicznej edukacji i dowiedzie korzyści, które uczniom ta celniejsza szkoła w dozorze

i ułatwieniu środków do udoskonalenia serca i rozszerzenia władzy rozumu udziela».

Oczywiście jednak w tych entuzjastycznych prawie słowach jest przecież coś więcej niż bezstronne świadectwo. Czuć w nich, że ten chłopiec, o którym zostały wyrzeczone, był ich autorowi szczególnie, serdecznie wprost bliski. Wiemy zresztą od p. Rucinskiej, że «starosta nowogrodzki (Czacki) kochał go bardzo». I od Wójcickiego z nekrologu p. Skibickiej wiemy, jak ona była «wdzięczna Czackiemu, w którym nietylko zwierzchnika, ale opiekuna i jakby drugiego ojca dla obu (syna i Malczewskiego) znalazła». I Bielowski wreszcie, który swe informacje od «jednego z bliskich krewnych» poety czerpie, mówi, że był Antoni «polubieńcem» wizytatora, Nie samemu zaś tylko wzorowemu sprawowaniu się Malczewskiego trzeba tę miłość przypisać. Spotykał on Czackiego i w domu p. Skibickiej i u stryja w Tarnorudzie i w różnych Krzemienieckich domach zapewne i podbijał go niewątpliwie tym swoim urokiem niepokonanym, którym wedle świadectwa jednego z takich, co z nim w Krzemieńcu mieszkali, podbijał wszystkich. «Piękny jak anioł – czytamy w tem ciekawem opowiadaniu – blondy szafirowych oczu, śmiało w gore podniesionego czoła; zawsze uprzejmy, słodki, swawolny, zawojował on całą szkołę krzemieniecką, kolegów i nauczycieli bez wyjątku». To też «zawsze Antosko był naszym orędownikiem, laskodawcą, naszą ofiarą, przyznającą się z ochotą do cudzych grzechów, bo wiedziała, że jej nic za to nie będzie». Jako jeden z drobnych przykładów wspomina; tenżesam świadek wspólną wycieczkę do Tetylkowic. Była to mała wioska pod Krzemieńcem, która od r. 1806 aż do swego wywiezienia do Moskwy (w styczniu 1807) dzierżawił Kołłątaj. «Kołłątaj przesiadywał najczęściej w Krzemieńcu, a my przy pomocy naszego przyjaciela Srednickiego (rzadcy) dokazywaliśmy w Tetlikowcach (sic)». Otóż raz to dokazywanie przybrało takie rozmiary, że mentor – (wychowankom Krzemieńca bez mentora, czyli t. zw. dozorczy, nigdzie nie wolno było się ruszyć) – p. Struminski doprowadzony był do rozpaczki i srożył się najokropoiej. «Wtem zbliża się

Antosko z uśmiechem syreny i słodkim słówkiem rozbraja lwa krzemienieckiego. Musiał on biedny – dodaje w tym miejscu opowiadający – w późniejszym życiu odpokutować gorzko tę pomimowolną na sercami ludzkimi władzę».

Temu samemu wspomnieniu «Z życia Antoniego Malczewskiego», jednemu z najwiarygodniejszych, a jedynemu, które nam go naprawdę żywego z tej krzemienieckiej epoki przywołuje – zawdzięczamy i inne jeszcze do charakterystyki jego chłopięcej indywidualności szczegóły. Przedewszystkiem spotykamy się tu z zupełnie przekonywającym zdziwieniem z powodu «podań» o francuskim rzekomo na wskroś poety wychowaniu. Od czasu jak Bielowski powiedział, «ze Antoni mówiąc, a nawet pisząc językiem obcym, polskiego do lat późnych nie umiał», powtarzano to za nim najchętniej i w wpływom tej «młodszości» polskiego języka u niego w stosunku do francuzczyzny tłumaczono wszystkie uchybienia językowe i zawilości stylu w *Marji*. Tymczasem, jakkolwiek jest rzeczą zupełnie prawdopodobną, że rodzice Malczewskiego oddali go od niemowlęcia niankom Francuzkom i że w pierwszych latach życia po polsku nie umiał, to jednak i bez przytoczonego teraz świadectwa można było przypuścić, że już w domu pani Skibickiej ta obca powłoka została z duszy dziecka starta. Autor zaś rzeczzonego świadectwa zapewnia nas o tem najwyraźniej. «Podań – mówi – o jego francuskim wychowaniu nie można brać dosłownie. Może ono wcześniejsze jego lata kaziło... lecz przez cały ciąg pobytu w Krzemieńcu ani sładusmy tego nie widzieli».

Ale teraz rzecz jeszcze ciekawsza. Nawijając do owych podań o francuzczyźnie tak dalej mówi autor: «Przeciwnie, Antosko odznaczał się właśnie polską prawdziwie fizygnomią, zadziwiał jakąś instynktową znajomością staropolskich manierow. W niedziele i święta bywał on zwykle z nami w domu rodziców naszych, mieszkających w Krzemieńcu. Ulubiona natenczas zabawa nasza było wyciągać strój polski ojca naszego i przebierać w niego Antoska. Ważny ku temu przydatek stanowiła poduszka, która pod zupan z przodu włożona, dodawała smukłemu młodzieńcowi należytej periphery i stateczności. Tak przystrojony

przez nas – w kontuszu i żupanie, w białej konfederatce, z karabelą u boku, z jedną ręką za pasem i przytrzymującym poduszkę, z drugą pod nosem, idealny wąs podkręcającą – gdy, bywało, zacznie udawać szlachcica-zawadykę, perorującego na sejmiku, lub poważnego starca, przy kominku stare dzieje opowiadającego – nie było końca naszej radości».

Gdzie się tego kontuszowego gestu i kontuszowego stylu syn «generała wojsk Rosyjskich» Malczewskiego nauczył – na to widocznie sam świadek tej jego «znajomości staropolskich manierów» odpowiedzieć by nie umiał, skoro nazywa ją «instynktową». Jakoż bez instynktu w tym kierunku postać Miecznika w *Marji* napewno nie byłaby powstała. Ale i talent, który ją współ z tym instynktem do życia powołał, puszczał już widocznie pierwsze pączki w Krzemienieckich pacholących pustotach, sam o sobie nie wiedząc. Te improwizowane perory czy opowiadania przy kominku, były może pierwszą bezwiedną twórczością przyszłego poety.

Świadek jej mówi, że «Antosko» był znacznie starszym od niego, «ale zażyłość jego z bratem moim, równego z nim wieku, zbliżała mnie do niego. Zwłaszcza, żeśmy wszyscy trzej razem u prefekta Jarkowskiego mieszkali». Otóż o tem, że Malczewski mieszkał w Krzemieńcu u prefekta szkoły Antoniego Jarkowskiego, wiedzieliśmy nietylko z tego źródła, ale i z ogłoszonego przez Wojcickiego listu, w którym Czacki na 13 czerwca 1810 obu solenizantom – opiekunowi i wychowankowi – winszuje imienin. Ale prócz tego – w rękopisie muzeum Czartoryskich, zawierającym akta szkół krzemienieckich, zachował się trafem i wykaz stancji uczniowskich wraz z nazwiskami ich mieszkańców w r. 1807 i oto tam pod opieką Jarkowskiego widzimy nietylko przyszłego autora *Marji* i Franciszka Skibickiego, ale odkrywamy zarazem i nazwisko tego, którego bezimienne wspomnienie z 1852 tyle cennych daje nam o poecie wiadomości. Razem z Malczewskim, który jest wówczas uczniem I-go kursu, mieszkają tam także dwaj bracia Januszewscy: Jan z klasy IV i Teofil z klasy I-szej. Jako dozorca – pomocnik p. prefekta jest też wymieniony w dokumencie Józef

Struminski – ten sam zatem którego «Antosko» tak prędko udobruchał w Tytylkowcach. Gdy jeszcze przypomnimy «rodziców mieszkających w Krzemieńcu» i gdy zważymy, że wspomnienie «*Z życia Antoniego Malczewskiego*» ukazało się w Lwowskim Dzienniku literackim w czasie, gdy Teofil Januszewski mieszkał w Ubieniu niedaleko Lwowa, to chyba i resztki niepewności znikną. Autorem – jeżeli nie samego artykułu, to w każdym razie powtórnego w nim opowiadania o Malczewskim – jest niewątpliwie nie kto inny, tylko wuj Juljusza Słowackiego. A kontusz, w który się przebierał późniejszy twórca «starego Miecznika» – ten kontusz dobrze się zasłużył naszej literaturze. Wszak znamy go dobrze ze *Złotej Czaszki*.

Co do Jana Januszewskiego, z którym, jak słyszymy, łączyła naszego poetę «zażyłość», to wprawdzie jest on w cytowanym wykazie stancji o rok niżej w studjach od Malczewskiego, ale poprzedniego roku figurowali obaj w spisie uczniów IV klasy razem. Widocznie jakieś przyczyny, – może choroba, bo uczył się starszy brat pani Becu, później przynajmniej (jak widać z innych aktów gimnazjum), doskonale – sprawiły, że tę klasę powtarzał. Prócz Januszewskich i Franciszka Skibickiego jest w gronie kolegów Malczewskiego – może ze względu na pokrewieństwo z Franciszkiem nawet i bliższych – jeden jeszcze chłopiec, znany nam i skądinąd, mianowicie Skibicki Michał. W naukach celował; między «medalowymi» dwukrotnie go widzimy, wśród odznaczających się zawsze. Ale ten u prefekta Jarkowskiego nie mieszkał. Niewtajemniczony w Krzemienieckie obyczaje, miałby zapewne ochotę zapytać, dlaczego właściwie mieszkali u tego prefekta Januszewscy, mający w Krzemieńcu rodziców. Tu zaś dodać można, że to samo zdziwienie byłoby uzasadnione wobec Fr. Skibickiego i Malczewskiego, bo pani Skibicka mieszkała wówczas w Krzemieńcu także. Otóż rzecz się tłumaczy tem, że szkoła krzemieniecka brała na siebie najchętniej całkowite wychowanie swych uczniów, nie dzieląc się tym trudem nawet z rodzicami. Urządził tedy Czacki t. zw. wolne konwikty w prywatnych domach, używających dobrej reputacji, u profesorów najczęściej i w każdym z nich mieszkało po kilku – nie ponad 10-

ciu chłopców – pod najściślejszym dozorem władzy szkolnej. Każdy z tych konwiktów miał osobnego płatnego dozorcę z pośród najstarszych uczniów i ten dozorca przed prefektem szkoły był odpowiedzialny za każdy powierzony sobie ucznia krok. Dozór sięgał tak daleko, że jak czytamy w ustawie: «Uczeń powinien być odprowadzony do szkoły i ze szkoły, do kościoła i z kościoła... Wszelkie chodzenie po mieście samego ucznia bez gwałtownej potrzeby, o której władza szkolna niezwłocznie postanowi, poczytane będzie za winę. Na spacer uczniowie chodząc, powinni mieć nad sobą dozorcę». Oczywiście tedy, że tym wymaganiom dom rodzicielski, o ile sam nie był konwiktem i nie miał osobno wyznaczonego przez władze dozorcę, odpowiedzieć nie mógł.

Można prawie za pewne przyjąć, że ze wszystkich konwiktów największym rygiorem odznaczał się właśnie konwikt Antoniego Jarkowskiego. Nie dlatego, że był on t. zw. prefektem szkoły, a więc tym, do którego należał cały jej kierunek wychowawczy i dozór nad wszystkimi konwiktami, «dyrektorami» (dozorcami) i nauczycielami nawet. Dlatego przede wszystkim, że był on rzeczywiście, według zgodnych co do tego świadectw społecznych, doskonałym pedagogiem i w wykonywaniu swych obowiązków niesłychanie sumiennym i skrupulatnym. Najstarszy z trzech braci Jarkowskich, profesor prawa i nauk moralnych w poprzedzającej gimnazjum szkole powiatowej, w pierwszym roku istnienia gimnazjum wykładał jeszcze ten przedmiot na II-gim kursie, ale potem, gdy go Choński zlużował, obowiązkom prefektury oddał się całkowicie, «Stworzony jest na prefekta», pisał o nim Czacki do Kołłątaja. Surowy był ogromnie i jako środkiem pedagogicznym nie gardził nawet różgą. A choć Czacki nie dozwalał i już brat prefekta, Wojciech, miał raz z powodu użycia tego środka pewne nieprzyjemności, to przecież p. Antoniemu milcząco na posługiwanie się nim pozwalano, znając jego serce i wiedząc, że surowość jego jest surowością dobrego i mądrego ojca. Sposób jego postępowania z młodzieżą charakteryzuje najlepiej fakt opowiedziany przez Andrzejowskiego. Trzech uczniów,

ukaranych przez prefekta kilkakrotnie, zmówiło się, zęby go wracającego nocą od brata napaść i zbić. On, dowiedziawszy się w tajemniczy sposób o tym spisku, zawezwał ich nagle do siebie i upewniwszy wprzód przerażonych, że mieszkanie jest puste, podał każdemu z nich kij i powiedział; «Teraz tu wybijcie prefekta, tu nikt nie zobaczy ani waszej zawziętości, ani wstydu obitego starca». Łatwo się domyśleć, że rezultatem takiej niespodzianki były Izy i skrucha. Pod takiego to człowieka opieka bezpośrednia wzrastał Malczewski całych osiem lat prawdopodobnie i jak słyszymy od Czackiego «cień nagany go nie dotknął». Czy było to wynikiem absolutnej poprawności zachowania, czy też może tego, że i poważnego pana prefekta «Antosko» umiał «zawojować» — pozostanie już między nimi tajemnica. Temperament chłopca bardzo żywy, jak świadczy Januszewski, a nawet porywczy i burzliwy, jak się pokaże później, — przemawiałby za tem drugim.

Zresztą nie trzeba sobie wyobrażać, zęby życie wychowanków Krzemieńca było znów jakieś klasztorne. W późniejszych czasach – już po śmierci Czackiego – było ono, zdaniem wielu, aż za swobodne i wesołe, ale i teraz w epoce Malczewskiego rygor i ścisły dozór bynajmniej nie wyłączały godziwej zabawy i kipiące życiem temperamenty chłopców mogły mieć dozwolony upust. Mieliśmy już próbkę jednej z tych wycieczek, które się mogły odbywać nietylko w niedziele, ale zapewne i w wolne od lekcji wtorkowe i czwartkowe popołudnia, Otóż, jeżeli w lecie te wycieczki, spacer, piłka na «Maćkowej dolinie» i konna jazda były zapewne głównem polem zabawy i uciech to w zimie – starszym przynajmniej – obok teatru, który corocznie zjeżdżał i zaznajamiał z klasycznym repertuarem, nie był wzbroniony, a z czasem był nawet urządzany karnawał. «Pamiętałem, – pisze Czacki – że młodzież po szkole powinna mieć zabawę; że ci, co się uczą tańcować, powinni bez uszkodzenia nauk gruntownych mieć wprawę; że ta młodzież, wychodząc z Krzemieńca, będzie należała do światowej społeczności... Oznaczone zostały baliki dla uczniów. Szesnaście było w czasie od Bożego Narodzenia do końca karnawału. Byli

uczniowie, były panny z pensji; byli obywatele i obywatelki. Zgromadzeni uczniowie niewinnie się bawili pod okiem gospodyni, gospodarza i władzy szkolnej. Ten tylko uczeń był na balu, który w ciągu całego tygodnia najmniejszej nagany nie otrzymał... Z pociechą, acz nie przytomny odbierałem o tych zabawach wiadomości».

W stosunku Czackiego do założonej przez niego szkoły jest wogóle coś wyjątkowego. Coś daleko większego niż gorliwość sumiennego urzędnika, większego, nawet niż ideowa usilność patrioty obywatela. Jest w tym stosunku coś daleko bardziej osobistego. Jest jakby uczucie artysty dla poczętego dzieła, które uważa za wielkie, z którym złączył wszystkie swoje ambicje i marzenia. Myśl jego ustawicznie jest w stronę tego zakładu skierowana. Niema ofiary, którejby dla niego nie zrobił. Wiedzieć chce o każdym szczególe życia szkoły. Występkiem każdego jej ucznia martwi się tak i tak się zasługą każdego cieszy, jakby każdy z osobna był jego synem. Jakby każdego chwala lub nagana blask lub cień rzucała na niego samego. Myśląc głęboko nad tem, jakby tych uczniów na ludzi w pełnem tego słowa znaczeniu wyprowadzić, bał się tego, żeby ścisła kontrola każdego ich kroku, którą z jednej strony uważał za konieczną, nie wprowadziła w ich dusze poczucia niewolnictwa, nie zatłumila w nich tego szacunku dla siebie i poczucia godności ludzkiej, które jedynie z rozumnej wolności wyrasta. I dlatego utrzymując rygorystyczne ustawy, stróżami ich uczynił w znacznej części, w pierwszej instancji przynajmniej, uczniów samych. Zaprowadził od samego początku sądy uczniowskie, do których należały «sprawy nie tylko zachodzące między uczniem i uczniem, ale nawet uczniem i nauczycielem, jak np. o niepilność, opuszczenie się w naukach, niesubordynacje etc». Zależność takiego sądu od władzy szkolnej normował tylko ten paragraf ustawy, który orzekał, że «żadna sprawa nie przychodzi do sądu bez odesłania od dyrektora lub prefekta». W postępowaniu natomiast samem i wymiarze kar miał sąd zupełną autonomję. Mógł karać, począwszy od «zawieszenia noszenia szpady lub szabli w święta» aż do «wymazania na zawsze» z liczby uczniów i «ogłoszenia

winy po szkołach całej gubernii». Sąd składał się z trzech wybieralnych sędziów (po jednym z każdego kursu) i czwartego oddzielnie wybranego prezesa. Pozatem jednak każdy kurs miał swego cenzora, którego obowiązkiem było czuwanie nad obyczajami, próby polubownego godzenia sporów nim pójdą przed sąd, wreszcie stawanie przed sądem w charakterze bezstronnego świadka. Trybunał cały cieszył się oczywiście szczególnym szacunkiem. W ważnych, wychowawczych sprawach powoływany był wraz z medalowymi na konferencje nauczycielskie, w czasie publicznych popisów stanowił w uroczystym pochodzie do kościoła osobną grupę. Nauczycielom nie łatwo się zrazu było z tą instytucją pogodzić, krzywił się na nią i sam Kołłątaj, ale Czacki niczem nie dał się zachwiać. Dzień, w którym syn jego Józef został wybrany prezesem, był dniem wielkiej radości dla niego. Czy Malczewski był, kiedy sędzią z wyboru – nie wiadomo. W protokołach wizytatorskich Czackiego z r. 1810 jest tylko notatka, że «w sprawie entreprenera przejeżdżającego teatru» pod nieobecność w Krzemieńcu dwu arbitrów, zamianował wizytator na ich miejsce Malczewskiego i jego kolegę Lewockiego. Jeden jeszcze więcej dowód zaufania, jakim się przyszyły poeta u pana starosty cieszył.

Bardziej jeszcze ze względu na jego późniejszą twórczość, chciałoby się wiedzieć, czy należał do istniejącego już za jego czasów «Towarzystwa kształcących się w porządnem mówieniu i pisaniu». Towarzystwo to, według relacji Andrzejowskiego, założone w zimie 1809 r. przez niego samego, Narcyza Olizara, Józefa Czackiego, Skomorowskiego i Trzebiatowskiego, znalazło, jak wszystkie mogące przynieść pożytek poczynania młodzieży, radosną aprobatę Czackiego i za jego sprawą potwierdzenie ministra Zawadowskiego. Inaczej więc niż późniejsze Towarzystwa wileńskie, mogło się rozwijać jawnie i legalnie.

Trwało mimo tego co najwyżej do roku 1815. Po zgonie Czackiego «słabiało coraz więcej» i wnet upadło, ustępując miejsca tajnemu już *Klubowi piśmienniczemu* Tymona Zaborowskiego, Karola Sienkiewicza, Józefa Korzeniowskiego i czterech innych. Ten romantyzujący już potrosze «związek

siedmiu» był o tyle szczęśliwszy od poprzedniego, że jego księga się zachowała. Natomiast księga z nazwiskami członków i utworami «*Towarzystwa kształcących się*»... po jego rozwiązaniu spoczywała w bibliotece licealnej i może powędrowała później razem z tą biblioteką do Kijowa — w każdym razie odkryta dotąd nie została.

Żeby się w niej znalazły pierwsze próby literackie autora *Marji*, to rzecz bardzo prawdopodobna. Choć bowiem «klecąc» w kilka lat po opuszczeniu Krzemieńca swój list wierszowany do Alexandra Chodkiewicza, przybierał Malczewski taką minę, jakby mu się to zdarzało po raz pierwszy i choć jeszcze mniemał wtedy rzekomo, że «żadnych nie ma przymiotów poety», to jednak zapisana w albumie Franciszka Skibickiego «*Oda do wojny*» mocno wygląda na «ćwiczenie w porządnym pisaniu», kształcącego się w przepisany pseudoklasycznym smaku, szkołarza. Na strasznie jeszcze ciężkim pegazie wyjechała z pocącej się widocznie imaginacji poety ta «Belona, wyschła i wybladła» wraz z całym orszakiem przerażających personifikacyj. Autor broni się niby przed tą okropną wizją, jak *Kassandra* w *Odprowie posłów*.

«Zdrętwiałe moje członki zimna dreszcz przejmuje Pocóż
zsiniałe widma chcecie i mnie dręczyć?»

– tymczasem czuć aż nadto dobrze, że same one nie przyszły, tylko ję poeta z mozołem skonstruował. Jedno z nich. Fanatyzm mianowicie, który:

*«Jedną ręką krzyż trzyma posoka spluskany,
Drugą roznosi wszędzie śmierć, albo kajdany»*

nie tylko forma świadczy, że Malczewskiego wychował jeszcze duch wieku oświecenia. Natomiast zakończenie, które ukazuje, jak w końcu «Już i sercem Belony drżąca bojaźń włada», i w którym czytamy czterowiersz:

*Tak, jest Bóg niewinności, co wsparcia użyzca,
I przed którym napaści drży ręka zbrodnicza,
Jest Bóg zemsty i która poblazywszy chwile,
Wnet da uczuć swe razy i najeźdnika siłę*

to zakończenie znów nie tylko ciężkością zawila wiersza (jak cała *Oda* zresztą) przypomina Woronicza. Czy zresztą jest to tylko taki sobie retoryczny akt pociechy w duchu czasu i nic więcej, czy też już wyraz konkretniejszych marzeń o Napoleonie – o tem, nie wiedząc dokładnie, kiedy wiersz powstał, trudno wyrokować. To w każdym razie pewna, że przyszłego autora *Marji* niktby w tej *Odzie* nie odgadł. Jeżeli zaś *Oda* ma charakter studenckiego ledwie a mozolnego w sztuce rymotworczej ćwiczenia, to już na zapisany na pierwszej stronie sztambucha Skibickiego czterowiersz wystarczy zupełnie jakaś czwarta klasa:

*Jeżeli jest istota pełnie doskonała,
Z ciebie zapewne wzory cnot i wdzięków brała
Powiadają, że anioł nie dojrzany okiem,
Ja nie wierze... gdy ciebie mam przed moim wzrokiem.*

Która z piękności krzemienieckich wywołała z pod piorą rozmarzonego – widać – «Antoska» ten głęboko obmyślony i z takim kunsztem zrymowany komplement, próżno dzisiaj dociekać. Nie pamiętał widocznie i sam Franciszek Skibicki, skoro Wójcickiego pod tym względem nie objaśnił. Wogóle stosunków pozaszkolnych Malczewskiego w krzemienieckich jego latach prawie ze nie znamy. Domyślać się tylko możemy, że wakacje spędzał w Tarnorudzie u stryja, może częściowo w Werbie u Skibickich. Zapewne też bywał u różnych zaprzyjaźnionych lub spokrewnionych z tymi domami rodzin jak Błędowscy, jak Chodkiewiczowie w Pekalowie, jak wreszcie generał Kropinski w Woronczynie. Świadczyłyby o tem późniejsze poety przyjaźnie lub napomknienia. W Krzemieńcu samym, poza p. Skibicką, widzieliśmy go już u Januszewskich; a bywał niewątpliwie i u Czackich, których starszy syn Józef był prawie jego rówieśnikiem. Obrazu jednak życia pozaszkolnego Malczewskiego wszystko to w ogólnych nawet nie daje zarysach. Najplastyczniej jeszcze stosunkowo można go sobie wyobrazić w Tarnorudzie. W *Ramotach* Andrzejowskiego kilkakrotnie ukazuje się różnokolorowy przepych festynów i bali, urządzanych przez zacnego zresztą podobno utracjusza, jakim był pan Xawery Malczewski. Jak niedawno jeszcze w ukraińskich Monkach, tak i

teraz w podolskiej Tarnorudzie dwór szumiał francuzczyzną, ciągnął gości wyszukaną kuchnią, sunął ku ruinie krokiem menueta, wśród gwarne go biesiadnego orszaku. Niedługo już będzie w nim królować urocza Anusia Malczewska, otoczona wielbicielami, wśród których znajduje się i brat młodszy autora *Marji*, Konstanty. Ale w chwili, w której poeta opuszcza Krzemieniec, Konstanty jest dopiero uczniem IV klasy, Anusia zaś ma zaledwie lat 10 lub 11. Ani ona tedy, ani o rok starszy brat jej Pius nie są jeszcze towarzystwem 18-letniego młodzieńca, któremu widać spieszy się w świat, kiedy nawet końca ostatniego swego roku szkolnego nie czeka i ostateczne świadectwo bierze już w maju.

Opuszczał Krzemieniec, wynosząc stamtąd «zasoby, które go uzdatniły na bardzo dystyngowanego człowieka». Zaprawdę ta «celniejsza szkoła» nie zmarnowała ani jednego z przyrodzonych darów jego natury, a stłumiła na czas fatalne mikroby gniazda, w którym się urodził. Wychodził z niej w cudownym rozkwicie urody, talentu i sił, gruntownie wykształcony, świetnych manier, prawego i niewinnego serca, promienny poczuciem wywieranego na ludziach uroku i zapewne uśmiechnięty radością życia, wiarą i w siebie i w świat. Zapewne o tem, że «robak się legnie i w bujnym kwiecie» nie wiedział jeszcze, lub nie myślał.

§2. ПОЕМА «МАРІЯ». УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД

Готуючи до видання текст колективної наукової монографії, присвяченої 200-й річниці виходу у світ поеми знаного кременчанина польського поета Антонія Мальчевського, ми не могли оминати такий непересічний для науки факт, що українською ця «українська повість», правда не повністю, була опублікована ще далекого 2008 року. Автором цього перекладу є відома в краю полоністка, кандидат філологічних наук, авторка багатьох посібників та підручників з польської мови, засновник і керівник школи «Moja polska» **Наталія Лобас**.

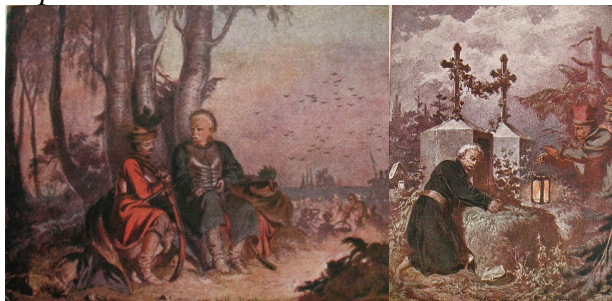
Запроваджуємо цей переклад не тільки до наукового (що вже відбулося), але й літературного обігу

Передмова перекладача

Поема Антонія Мальчевського «Марія» — один із яскравих голосів польського романтизму й водночас важливий документ української присутності в цій літературній традиції. Автор, пов'язаний із українським простором походженням і досвідом, створив твір, у якому природа, історія та культура нашої землі стають тлом для роздумів про долю людини. Перекладаючи «Марію», я хотіла

нагадати, що «українська школа» в польській літературі — це не лише сторінка минулого, а простір діалогу, який варто продовжувати. У цих текстах - спільні культурні корені, що дає можливість відчувати, як література будує мости, навіть там, де історія їх руйнує. Сьогодні, коли ми знову переосмислюємо власну ідентичність і взаємини культур, «Марія» звучить особливо сучасно — як спроба почути одне одного через слово.

Наталя Лобас

**АНТОНІЙ МАЛЬЧЕВСЬКИЙ. МАРІЯ: українська
повість. Фрагменти**
**ANTONI MALCZEWSKI. MARIA: powieść ukraińska.
Fragmenty**

Пісня I

I

Гей, ти, на бистрім коні, куди мчиш, козаче?
Чи угледів зайця, що по степу скаче?
Чи думкою пустився на вольную волю
З вітром українським навперейми полем?
А може, до любки, що чека на ниві,
Сумну пісню співаючи, летиш нетерпливий?
Бо й шапка козацька, кінь під сідлом грає,
Аж курява туманом дорогу вкриває.
Запал якийсь розжарює темні твої лица
І, як вогник в полі, радістю світлиться.
Поре вихор кінь твій, як стріла напнутий,

Як і ти – дикий, хоч послухом скутий.
Втікай, чорноморцю, на скрипучім возі,
Бо степу син розтопче сіль по дорозі.
А ти, чорна пташино, що усіх вітаєш,
Кружляєш, заглядаєш, мов когось шукаєш,
Спіши таємницю відкрити козакові,
Бо ж як коло скінчиш – не доженеш воїв.

II

I довго, і далеко чуть копит звучання,
Бо на полях розлогих розляглось мовчання.
Ні шляхтича веселого, ні лицаря голос,
Лише вітер гуде сумно, згинаючи колос,
Лиш з могил зітхання й стогін тої слави.
Чий вінок зів'ялий поховали трави.
(Дика пісня та слова іще дикіші має
I дух Польщі колишньої нащадкам ховає).

III

Минув козак урвища і глибокі яри.
Де ховатись люблять вовки і татари.
Підлетів до фігури (місце її знане,
Бо під нею віддавна упир похований).
Здійняв козак шапку, хреститься три рази -
I, як вітер, далі степом, пильні ж віз накази.
I кінь бистрий, до жодних чарів нечулий,
Лише пирскнув, заіржав – та й собі гайнули.
Темний Буг по гранітах шаль срібну снує,
А вірний козак до пана думкою мандрує.
Шумить млин на річці, десь нечисть шаліє,
Козака кінь бистрий, вірний розуміє,
Й через луки квітучі, будяки жакливі
Так швидко не проскаче і сайгак лякливий.
Цар пустелі лине бездоріжжям тихим,
А степ – кінь – козак – вечір – одна душа дика.
O! хто ж йому хоча би тут гулять заборонить!

Зник! – у рідному стену ніхто не догонить.

IV

Рушай, рушай, козаче! Наказ поспішити,
В старім гордім замку змін не полічити.
Пай Воєвода, що віддавна із сином не ладив,
Нині довгу й ласкаву з ним розмову провадив
Та не зникли давні образи і чвари,
Які серце труїли, наміри ламали.
Сльози розпачу чулого, пихи запальної
Лилися – часто – гірко, та в одному домі.
Інакше вже в замку: зникли несмак, жалість,
Ясніє розкіш панська, прадідів зухвалість.
Й поміж дворян і служби значного оршаку
Грона пажів, лицарство домового знаку.
У чудові кімнати (давно не бувало)
Зійшов пан Воєвода, багато убраний.
А що кожен це щастя хвалить поспішався.
Більше сином, ніж славою, здавалось, пишався.
У спокійних рисах важко розпізнати
Почуття глибокі: лиш одвагу знати,
Мова чудова, для людей ім'я знамените,
Що в собі, то навіки для усіх закрите.
Лиш тепер, чи з потреби, а чи зі зворушень,
Пестощами ніби свою муку довгу душить
І про щось тихенько з сином розмовляє.
На лиці поважнім, видно, усміх грає,
А в очах швидка і дика радість промайнула,
Як нібито думка, що давно вже снулась.
Враз збулася. Чи як коли в труді безупиннім
Спочити на хвилину, хоч би й на кропиви.
Спочити? – ох, може, лиш чоло, що палає,
Покласти, де тисяча жал вже чекає.

V

До пізньої ночі в замку гомоніли,

До пізньої ночі труби дзвеніли.
Давній вернув звичай, розкоші охота.
Довгі столи сяяли від срібла та злота.
А панський льох, як серпе, здавався відкритий.
Старий угрин пускав жарти знамениті,
І тони єднаючи з галасом заразом,
Мелодією музика пробивалась часом
До пізньої ночі. З рядів довгих на стінах
Гострі мальовані лиця прародини.
Здавалося, мертвими очима іскрили,
Вуса підкручували і до п'яних пили.

VI

З уст веселість ллється, в очах думка стигне.
Глиб найглибшу серця їсть хробак провини,
А як радість яка людей до купи скличе,
Через пиху та лестощі – нещирі обличчя.
Може, так в давнім замку? Ніч світло згасила
Та вповні вступила в темну свою силу.
Втихли сурмачі вже, сон щастя ховає,
Сич з вежі, як з труни, гукать починає,
А ще - в крилі бічному широкої будови,
Де смілий Воєвода зір орла суворий
За зморщені повіки, незримий, ховає
(Як у ножни камінь, що ним гордість сяє).
Ще кроки чутно, тяжко хтось зітхає,
У високих склепіннях відголос стихає.
Там, де гість незваний увійти не сміє
Думка його скрита самотньо жевріє.

IX

Під старими липами думав старий Мечник,
В голові зів'ялій важкі тягнув речі,
Хоч той жупан чорний, сумний від сивизни,
Носив і ясні барви, як служив вітчизні
(Вітчизні! чиє ім'я серед бою й ради,

Вибору спірного і гучного свята
Чистим вогнем горіло, серце ж, як весною
Отой птах до сонця, билося жагою!).
Стемнів час чуттів красних – гей, проминувся,
Лиш життя болить, а квіт його навіки згорнувся.
Думав – й нинішні гризоти, і минулі жалі,
Близька ганьба жалобним сукном покривала.
О! поки подиху стане, так легко поганий
Пломінь пихи завзятої гнізда не дістане!
О! поки чорний жупан дуже тіло ще тисне,
В сухих пальцях, як треба, стара шабля ще блисне!
Але потім? – Мечник думав й погляд водив гордий,
Повний нехоті, гніву, а може, й погорди.
При ньому невіста. Її врода сяє,
Та чом краса юна така вже сумная?
Ані строям, ні квітам її не вбирати,
Чорні очі опущені та жалобні шати.
А на личку смуток, чоло хилить нишком,
І все її сяйво – терпіння усмішка.
Або якщо раптом поміж густих тіней
Яка думка чи спогад – враз почервоніє –
Ніби хитким блідим світлом, як місяця вповні,
Незвичайним життям білий камінь сповнить.
Постать гарна, шляхетна – як з ангелів грона,
Як вони, чиста, чарівна й сувора.
Та подих ядучий мирських тих відносин
Бруньку юних сердець обпік, наче осінь.
То ще на дорозі, там, де вихор шаліє,
У тяжких землі кайданах, небесне створіння.
Серце носить засохле, а світить, як зорі,
Подібна до плоду Мертвого моря.
Так під барвою пишною, натрудившись до поту,
Мандрівник бачить мед, знаходить же попіл.
Якийсь солод похмурий у її русі кожнім,
Ні сльози, ані жалю в погляді порожнім.
О, ні – тих минулих турбот вже не видні війни,

Лиш зниклої надії гробівець спокійний.
Тільки лампа світла в тих очах горіла –
І згасла, й своїм димом все лице стемнила.

Пісня II

I.

«Буйно квітне, самото степовий цвіт гине,
І погляд далеко, марно блудить в рівнині:
В неминучій гризоті як шукаєш рятунок –
Сіре небо на полі, терпких ягід трунок.
Йди краще до миртів й кипарисів краю,
Бо щодня в весільній шаті у них сонце грає,
В них у чистім повітрі і ясніший погляд,
Голоси розбещені і розкішний подих,
У них лаври ростуть, та небо погідне,
Й земля забарвлена, думки вільні й гідні.
На струнких будівлях мужі віків давніх
В білих шатах – горді своїх імен славних
Здалека запрошують у чарівні скелі
Богів та героїв – павуків оселі
Там, якщо давні речі у думках глибоко,
Може, в ту блакить дивну звернеш своє око
Знайдеш в розпачі солод, приємність в жалобі
Як усміх уст коханих в смертельній хворобі.
Та на поля не йди, як в серці тривога
На рівнині могили – більше нічого
(Решту вітер вкраїнський дощенту роздмухав)
Сиди вдома і думи про козаків слухай.

II

Молоде пахоля попід плотом стало
На смуток, який носить, уважають мало.
А той, хто з ним розмову вів, на ворота спершиш
В інший бік вищирився, очі розверзши
Де різнобарвні строї, де галас і ляскіт,
Бо нежданим почетом зближалися маски.

I

«Чи знаєш венетійський карнавал?
Вдень і вночі,
Веселий, бистрий, палючий;
Маска ховає – а хто запитає
Про справи чиї. того привітає
Галас, сміху обвал!
Живо, радісно,
Скрито, млосно!
Старий дож, арлекін молодий,
Дівчина гожа — насолоду сюди;
Матрони, ксьондзи (шахраї)
Свободи;
В човнах, на плотах,
Чорніють у водах.
Галас, сміху обвал –
Чи знаєш венетійський карнавал?».

2.

Ми собі їдемо санним кулігом,
Вдень і вночі???
Веселі, бистрі, палючі.
Маска ховає – а хто хоче знати,
Звідки ми й чиї, то відповідати
Сміхом і криком.
Бажання щире
Ворота відкриє!
Бо Краков'янки й паломник сивий,
Жиди, Циганки, в парах завіють,
Ворожки, чорти (нешахраї)
Налиють:
Летімо саньми,
І їдуть з нами,
Галас, сміху обвал —
Чи знаєш ти польський карнавал?»

XV

Врешті до брами кінь груди доніс у піні,
Й заіржав – остудити повітрям ніздрі неспокійні.

Але хоч місяць ясний, не видно нікого,
Ні джура в стремено швидку не кине ногу.
«Мабуть, вже дуже пізно – хай сплять – без турботи», -
Так думав Вацлав, прив'язуючи коника до плоту,
І з втіхою живою, в якій серце тоне,
Коли вже битись має при коханім лоні,
І з поглядом світлим, де страх утихає,
Одним скоком щасливим до дверей підлітає.
Ах! Скільки чару, пестошів для нього збудити!
Ще хвилина, і буде найщасливіший в світі.
Й між ангелів! Постукав: раз, другий, - третій
Три рази лиш луна відповіла в леті.
[...]
О, який твердий же сон їх. Нетерплячість радить,
Бо шабля одним рухом у дім запровадить.
Та порух раптовий мусив спинити,
Збудити в ній неспокій, щоб свій скоротити?
Краще в його грудях бур скінчиться дорога.
Щоб кохану завжди минала тривога!

Переклад з польської — Наталя Лобас.

§4. ANTONI MALCZEWSKI WŚRÓD UCZNIÓW GIMNAZJUM WOŁYŃSKIEGO W KRZEMIEŃCU

Antoni Malczewski był poetą, przedstawicielem ukraińskiej szkoły poezji i prekursorem polskiego romantyzmu. Urodził się w Kniahininie na Wołyniu, lub w Warszawie. Część dzieciństwa i młodości spędził w Krzemieńcu, pięknym mieście nad Ikwą, którego osiemnastowieczna drewniana zabudowa budziła zachwyt⁸. Dawny uczeń Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu – o szkole będzie mowa poniżej – Domicjan Mieczkowski, napisał:

*Krzemieńec jest najpiękniejsza ozdobą Wołyńskiej ziemi, najświetniejszym stanowiskiem publicznej oświaty, głównym siedliskiem mężów uczonych, [...] najliczniejszym zgromadzeniem młodzieży. [...] Nie zna Wołynia, kto nie poznał Krzemieńca*⁹.

Antoni Malczewski urodził się 3 czerwca 1793 r. w zamożnej rodzinie szlacheckiej herbu Tarnawa jako pierworodny syn Jana (który był uczestnikiem konfederacji targowickiej starając się ocalić swe ukraińskie majątki) i Konstancji z Błeszyńskich. Dziecinne lata spędził w majątku ojca w Kniahininie na Wołyniu, wraz z przyrodnim rodzeństwem i młodszym bratem Konstantym. Na jakiś czas rodzina osiadła w Dubnie, gdzie po siedmiu latach małżeństwa, zmarła matka Konstancja¹⁰. Ojciec Antoniego posiadał na Wołyniu rozległe dobra odziedziczone po przodkach – Radziwiłłów, Miropol i Kniahinin, ponadto nabył do spółki z bratem Tarnorudę z kilkoma wsiami¹¹.

⁸ *Encyklopedia Kresów*, Kraków 2004, s. 220, 269.

⁹ D. Mieczkowski, *Wspomnienia krzemienieckie*, „Rocznik Wołyński”, R. 8:1939, s. 6.

¹⁰ M. Dernałowicz, *Malczewski (Malczeski) Antoni*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 19, Wrocław i in., s. 276; M. Mazanowski, *Charakterystyki literackie pisarzy polskich*, Złoczów, b. d., s. 3.

¹¹ M. Mazanowski, *Charakterystyki literackie...*, s. 3; P. Chmielowski, *Antoni Malczewski * 1793 †1826*, w: *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*, https://pl.wikisource.org/wiki/Album_biograficzne_zas%C5%82 (dostęp: 18 XI 2025)

Dzieje jego rodziców, jak i wczesne lata Antoniego nie były zbyt typowe. Jego matka Konstancja z Błęszyńskich miała już wcześniej męża – pułkownika Filipa Haumana, a z tego związku urodziło się kilkoro dzieci, z których przeżyło troje - a jak podaje Kajetan Kraszewski – podobnie jak matka cechowały się o awanturnicznym usposobieniem. Konstancja uchodziła za kobietę piękną i zalotną. Trzynaście lat po ślubie porzuciła męża, podpułkownika w regimencie Jana Malczewskiego, wiążąc się z jego zwierzchnikiem generałem Malczewskim. Wspomniany Kraszewski napisał, że kontakty Haumana z rodziną Kraszewskich mogłyby posłużyć za tło powieści historyczno-obyczajowej. Po procesie rozwodowym, Konstancja i Jan pobrali się w marcu 1792 r., a po roku małżeństwa pojawił się na świecie Antoni – późniejszy poeta. Mieszkali w Kniahininie, majątku położonym w okolicach Dubna. Jak już zostało wspomniane, Konstancja Malczewska zmarła w 1800 r., osierocając siedmioletniego Antoniego i o cztery lata młodszego Konstantego. Doszło do ciekawej sytuacji – Jan Malczewski, wówczas generał-major wojsk carskich wystosował list do pierwszego męża swej żony, byłego generała wojsk Tadeusza Kościuszki Filipa Haumana, z propozycją, by wybaczyli sobie dawne urazy i ostatecznie pogodzili. Tak też się stało¹².

Antoni miał pięć lat, gdy rodzina na stałe osiadła w Dubnie. Jego matka po urodzeniu drugiego syna zaczęła podupadać na zdrowiu, a leczył ją słynny tamtejszy doktor Jan Nepomucen Lernet. Zaprzyjaźniła się z podkomorzyną Julianną z Błędowskich Skibicką, wdową po Tadeuszu, matką Franciszka o dwa lata młodszego od Antoniego Malczewskiego¹³.

Jeden z biografów Antoniego Malczewskiego, Piotr Chmielowski twierdzi, że jako dziecko był wychowywany w duchu francuskim i uczony tego języka. Na to, co francuskie była wówczas moda, również i na Wołyniu, gdzie znajdowali

¹² A. Malczewski, *Maria*, „Biblioteka Narodowa”, seria I, nr 46, wstęp R. Przybylski, s. III-IV; K. Kraszewski, *Generał Filip Hauman i rodzina Antoniego Malczewskiego*, „Biblioteka Warszawska”, R. 4:1887, polona.pl

¹³ M. Dernałowiczowa, *Antoni Malczewski*, Warszawa 1967, s. 38-38.

schronienie liczni emigranci opuszczający swój kraj wskutek rewolucji¹⁴.

Antoni Malczewski po śmierci matki znalazł się pod opieką Julianny Skibickiej. Jako zamożnej osobie opieka nad nim nie stanowiła dla obciążenia, a syn Franciszek został najbliższym przyjacielem Antoniego i to wraz z nim pobierał pierwsze, prywatne nauki¹⁵. Przyjaciół Antoniego, Franciszek Skibicki (ur. w 1795 lub 1876 r., zm. 1877 r.) jako uczeń Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu bywał wyróżniany listami pochwalnymi i gratulacyjnymi za postępy w nauce. Jak się miało okazać, w dorosłym wieku był muzykiem, kompozytorem i publicystą, piszącym pod pseudonimem „Włodzimierzanin”, urzędnikiem w Warszawie, senatorem i tajnym radcą stanu. Po 1825 r. powrócił na Wołyń i gospodarował w rodzinnym majątku Werbie w powiecie włodzimierskim, a przez pewien czas był kuratorem szkolnictwa tego powiatu¹⁶.

Na kilka lat młody Antoni Malczewski związał się z Krzemieńcem, wtedy jeszcze siedzibą szkoły powiatowej. Miasto znacznie ożywiło się po otwarciu Gimnazjum Wołyńskiego w 1805 r. Przybyli profesorowie, uczniowie, osiedlały się zamożniejsze rodziny, miasto zaczęło tętnić życiem kulturalnym i społecznym, zyskując miano „Aten Wołyńskich”¹⁷. Gimnazjum przyczyniło się do rozkwitu i świetności Krzemieńca, a jego sława dobrze służyła rozwojowi miasta i zamożności jego mieszkańców¹⁸.

Pierwszy rok szkolny w Gimnazjum Wołyńskim, powstałym dzięki staraniom Tadeusza Czackiego i Hugona Kołłątaja rozpoczął się uroczystie 1 października 1805 r. Na inauguracji zapewne był obecny i młody Antoni Malczewski. Naukę rozpoczęło 280 uczniów i z roku na rok kształciło się w

¹⁴ P. Chmielowski, *Antoni Malczewski *1793 †1826...*

¹⁵ A. Malczewski, *Maria.....*, wstęp R. Przybylski, s. IV-V.

¹⁶ *Słownik Krzemieńczan 1805-1832*, wstęp i oprac. W. Piotrowski, Piotrków Trybunalski 2005, s. 287-288.

¹⁷ J. Poniatowski, *Liceum Krzemienieckie. Dawne zasługi – nowe obowiązki*, „Biesiada Krzemieniecka”, z. 1, Londyn 1977, s. 60.

¹⁸ S. Dziedzic, *Kresy wciąż bliskie*, Biały Dunajec- Ostróg 2023, s. 21.

nim coraz więcej chłopców; w trakcie nauki dochodzili kolejni, zdając egzaminy do kolejnych klas. W roku szkolnym 1812/1813 było już około ośmiuset uczniów. Już w 1803 r. Czacki i Kołłątaj, postanowili, że Gimnazjum Wołyńskie będzie szkołą o dziesięcioletnim programie nauczania. Przez pierwsze cztery lata był położony nacisk na nauczanie języków, a kolejne sześć lat służyło dalszemu pogłębianiu ogólnej wiedzy, dzieląc się na trzy dwuletnie kursy¹⁹.

Antoni Malczewski został przyjęty w 1805 r. do czwartej klasy Gimnazjum Wołyńskiego (jak również Franciszek Skibicki). Julianna Skibicka z synem i swym podopiecznym przeniosła się wówczas do Krzemieńca²⁰. Mógł być dumny, że pobierał nauki w tej znakomitej szkole, z roku na rok coraz bardziej słynnej. Na polskich ziemiach nie było szkoły, która mogłaby się równać z Gimnazjum Wołyńskim pod względem wszechstronności nauki oraz troski o właściwe kształtowanie charakterów chłopców²¹

Antoni Malczewski, jak i inni uczniowie uczęszczał na lekcje znakomitych nauczycieli. Język polski i łaciński wówczas wykładał Franciszek Olędzki, niemieckiego i geografii uczył Antoni Malawski, francuskiego i nauki moralnej – krzemieniecki bibliotekarz Paweł Jarkowski, rosyjskiego i arytmetyki – Antoni Strzelecki. Religii nauczał ks. kanonik Bazyli Sobkiewicz, geometrii uczył Wojciech Jarkowski, fizyki Karol Mirowski, greki Michał Jurkowski, wymowy i poezji - Euzebiusz Słowacki, matematyki wyższej - Józef Czech. Chętnym lekcji malarstwa udzielał Józef Pitschman. Wiadomo, że Malczewski chodził na lekcje języka angielskiego, którego nauczał Jerzy Forster, a także uczył się rysunku topograficznego i geometrii militarnej u Andrzeja Szemegi. Z przekazów Tadeusza Czackiego wiadomo, że Malczewski oprócz obowiązkowych lekcji uczęszczał na nadobowiązkowe zajęcia – z fechtunku u Russela, jazdy konnej u

¹⁹ E. Danowska, *Tadeusz Czacki (1765-1813). Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006, s.263, 279-283.

²⁰ M. Dernałowicz, *Malczewski (Malczeski) Antoni...*, s. 277.

²¹ M. Dernałowicz, *Tadeusz Czacki i Antoni Malczewski*, w: *Krzemieńec. Ateny Juliusza Słowackiego*, pod red. S. Makowskiego, Warszawa 2004, s. 95.

Audiberta oraz tańców, które uczył Grauman. Niektórzy z nauczycieli pracowali wcześniej w szkole powiatowej, a innych zatrudnił Tadeusz Czacki, zachęcając wysoką pensją i licznymi udogodnieniami²².

Podobno ojciec Antoniego Malczewskiego pragnął, by syn został wojskowym, a on sam przejawiał zdolności i zamiłowanie do matematyki, ku zadowoleniu profesora Józefa Czecha²³.

Antoni jako chłopiec miewał okazję spotykać Tadeusza Czackiego na gruncie towarzyskim, w domach okolicznych ziemian i mieszczaństwa - bywał on w majątku Julianny Skibickiej Werbie i u stryja Ksawerego Malczewskiego w Tarnorudzie²⁴. W trakcie nauki w Gimnazjum Malczewski cieszył się osobistą opieką Czackiego. W latach 1805-1811 mieszkał na uznawanej za najlepszą stacji w Krzemieńcu, u prefekta Antoniego Jarkowskiego. Wraz z nim mieszkał Franciszek Skibicki, Jan i Teofil Januszewscy, bracia Salomei, późniejszej żony Euzebiusza Słowackiego²⁵. Nie było niczym dziwnym, że chłopcy mający rodzinne domy w Krzemieńcu mieszkali na stacji, a celem tego było, by szkoła roztaczała nad nimi opiekę także poza lekcjami. Wakacje Antoni spędzał u stryja Ksawerego w Tarnorudzie. W czasie nauki w Gimnazjum Wołyńskim otrzymał srebrny medal za postępy w nauce w 1806 r., a 15 września tegoż roku został wyróżniony podczas popisu uczniów. W roku 1808 zmarł jego ojciec Jan Malczewski, a Antoni został wyróżniony listem pochwalnym za postępy w nauce algebry. W latach 1808-1811 uczęszczał na dodatkowe lekcje greki jako początkujący, zdając po jego skończeniu egzamin z języka i literatury greckiej. W lipcu 1809 r. rozpoczął II kurs, który zakończył z doskonałymi wynikami. W latach 1809-1811 był dozorcą domowym, czyli nadzorcą pilnującym dyscypliny wśród

²² J. Ujejski, *Malczewski w Krzemieńcu*, „Rok Polski”, 1919, nr 7-8 (odbitka), s. 348-352, 355.

²³ *Przyczynek do życiorysu Antoniego Malczewskiego*, „Gazeta Lwowska”, R. 75:1885, nr 7, s. 1.

²⁴ J. Ujejski, *Malczewski...*, s. 357.

²⁵ M. Dernalowicz, *Tadeusz Czacki...*, s. 95.

młodszych uczniów²⁶. Odnotowano, że brał udział w nadobowiązkowych lekcjach bibliografii poszerzonej o naukę historii książki, prowadzonych przez szkolnego bibliotekarza i nauczyciela Pawła Jarkowskiego, w których uczestniczyło wielu zasłużonych później ludzi, jak Karol Kaczkowski, Tymon Zaborowski, Antoni Beaupré – i Malczewski późniejszy autor poematu *Maria*²⁷. Można dodać, że z pewnością, tak jak każdy uczeń Gimnazjum Wołyńskiego podlegał wymaganiom narzuconym przez szkołę oraz uczestniczył w rozrywkach przez nią organizowanych²⁸.

Zachowały się wspomnienia, w których jeden z krzemienieckich uczniów, kolegów Malczewskiego, najprawdopodobniej Teofila Januszewskiego, który opisał przyszłego poetę w jego chłopięcych czasach:

Pociągał Antośko wszystkich do siebie. Piękny jak anioł, blondyn szafirowych oczu, śmiało w górę podniesionego czoła, zawsze uprzejmy, słodki, swawolny, zawojował on całą szkołę krzemieniecką, kolegów i nauczycieli bez wyjątku.

Autor wspomnień odnotował także, że „Antośko” – jak go nazywano – często brał na siebie przewiny kolegów, np. niedozwolone wycieczki po okolicy, wiedząc, że dzięki protekcji Czackiego, wina będzie darowana²⁹. Wspomina też, że „Antośko” zadziwiał kolegów znajomością staropolskich obyczajów. Chłopcy, bawiąc się w swoim gronie, wyciągali strój polski jednego z ojców, przebierali w niego Malczewskiego, wypychając pod żupanem brzuch poduszką, co nadawało mu stateczności.

²⁶ Słownik *Krzemieńczan...*, s. 189-190; J. Ujejski, *Malczewski...*, s. 359.

²⁷ *Krzemieńiec*, wyd. Wilno, b.d., s. 9. Zob. też: E. Danowska, *Nauczanie bibliografii w Gimnazjum Wołyńskim i Liceum w Krzemieńcu*, „Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy”, t. 7/18:2015, s. 13-27.

²⁸ Zob. E. Danowska, *Życie codzienne w Gimnazjum Wołyńskim w Krzemieńcu (1805-1831)*, „Annales Academiae Pedagogicae Cracoviensis”, R. 17:2003, *Studia Historica II*, s. 145-156.

²⁹ J. Ujejski, *Malczewski...*, s. 357; M. Dernałowicz, *Tadeusz Czacki...*, s. 96.

Ubrany po staropolsku, z karabelą u boku, naśladował dawnego szlachcica³⁰.

Autor monografii poświęconej Antoniemu Malczewskiemu, Mikołaj Mazanowski napisał, że w zbiorach Ossolińskich we Lwowie odszukał ciekawy dokument, napisany własnoręcznie przez Tadeusza Czackiego. Czytamy w nim:

W roku 1806, w czwartej klasie odebrał medal. W każdym roku szczególniejszą otrzymywał pochwałę, cień nagany jego nie dotknął. Był przykładem postępowania dobrego; innych celował uczniów w naukach; i z chlubą dla tej szkoły był uczniem, któremu pierwszeństwo zgodne zdanie władzy szkolnej, profesorów, metrów i uczniów samych przyznało... Imię jego zachowuje się z prawdziwym szacunkiem w księdze uczniów. Z przekonania polecam go wszystkim władzom, jako młodego człowieka, który z prawem sercem, z najszcześniejszą zdolnością, przez swoje postępowanie okaże pożytki w publicznej edukacji i dowiedzie korzyści, które uczniom ta celniejsza szkoła w dozorze i ułatwieniu środków do udoskonalenia serca i rozszerzenia władzy rozumu udziela. Zawsze uważany będzie w szkole krzemienieckiej za ucznia, którego wspomnienie jest i będzie milem i ma prawo do pomocy mojej i urzędników edukacyjnych, jeżeli jej potrzebować będzie i zawsze mundur nosić mu jest wolno³¹.

Czacki nadmienił, że Antoni Malczewski pobierał nauki m. in. z zakresu języków: łacińskiego, francuskiego, niemieckiego i angielskiego nauki moralnej, geografii, arytmetyki, geometrii, trygonometrii, algebry, matematyki wyższej, chemii, prawa i ekonomii, literatury polskiej. Dodał, że jest „młodzianem nadziei”³².

Wiosną 1811 r. Antoni Malczewski nie skończywszy pełnego cyklu edukacji w Gimnazjum Wołyńskim, odszedł ze szkoły. Naukę powinien zakończyć zgodnie z regulaminem w

³⁰ J. Ujejski, *Malczewski...*, s. 358; M. Dernałowiczowa, *Antoni Malczewski...*, s. 50-51.

³¹ M. Mazanowski, *Charakterystyki literackie...*, s. 5-6. Autor podał sygn. rkp.: 2442, s. 155.

³² *Przyczynek do życiorysu...*, s. 1.

lipcu, ale pewne przedmioty zaliczył wcześniej. Otrzymał od Tadeusza Czackiego „list świadeczny” z datą 10 maja 1811 r., w którym wysoko ocenił jego umiejętności i postępy w nauce³³. Ukończył naukę w Krzemieńcu, gdy coraz głośniej mówiono o zbliżającej się wojnie Napoleona z Rosją. W Księstwie Warszawskim organizowało się polskie wojsko, do którego wstępowała młodzież licząc na szansę wywalczenia niepodległości Polski. Podobnie i on, syn generała podążył do Warszawy. Oddawał się ćwiczeniom wojskowym, ale także życiu towarzyskiemu na salonach, gdzie stał się ulubieńcem jako młodzieniec przystojny dowcipny, wesoły i uchodzący za bogatego³⁴.

Wyjechał do Warszawy, z zamiarem by wstąpić do armii Księstwa Warszawskiego, co miało miejsce w sierpniu lub wrześniu 1811 r. Po skończeniu wojskowej szkoły aplikacyjnej i inżynierów uzyskał stopień podporucznika artylerii, a niebawem porucznika artylerii konnej³⁵. Cieszył się powodzeniem u kobiet, a o jedną z nich, Karolinę Chodkiewiczową stoczył pojedynek z Aleksandrem Błędowskim, podczas którego został ranny. Potem uległ wypadkowi w czasie jazdy konnej, więc nie mógł wyruszyć do walki wraz ze swoim pułkiem. Brał udział w dziesięciomiesięcznej obronie twierdzy Modlin pod Warszawą, jako adiutant dowódcy generała Ksawerego Kosseckiego. Po kapitulacji twierdzy (25 XII 1813 r.) powrócił na Wołyń, składając dymisję z wojska³⁶.

Na Wołyń powrócił w grudniu 1813 r. Z relacji jemu współczesnych nie wynika, by wówczas zapowiadał się jako poeta. Jego nieliczne utwory, które zachowały się z tamtych czasów, ogłoszone pośmiertnie: *Oda do wojny, czy List pisany z Wołynia do Chodkiewicza*, mają charakter szkolnych ćwiczeń lub są wynikiem towarzyskiej zabawy³⁷. Dodać można jeszcze o

³³ A. Malczewski, *Maria*, wstęp. R. Przybylski, s. VII-VIII.

³⁴ M. Mazanowski, *Charakterystyki literackie...*, s. 7-8.

³⁵ M. Dernałowicz, Malczewski (Malczeski) Antoni..., s. 277.

³⁶ Tamże, s. 277.

³⁷ Tamże, s. 277.

czterowerszu przypisywanemu Malczewskiemu w jego młodzieńczych latach, znajdującego się w sztambuchu Franciszka Skibickiego (kogo dotyczył – nie wiadomo):

Jeżeli jest istota pełnie doskonała,

Z ciebie zapewne wzory cnót i wdzięków brała.

Powiadają, że anioł nie dojrzany okiem,

*Ja nie wierzę... gdy ciebie mam przed swoim wzrokiem*³⁸.

Jak potoczyły się dalsze losy Antoniego Malczewskiego? Kilka lat spędził za granicą, był w Niemczech, Francji, Włoszech i Szwajcarii. Podobno powodem podróży była chęć podążania śladem Franciszki z Załuskich Lubomirskiej, w której się kochał. W Wenecji osobiście spotykał się z wybitnym angielskim poetą romantycznym Georgem Byronem, a jako pierwszy Polak i szosta osoba na świecie zdobył szczyt Mont Blanc. W czasie podróży zapoznał się z popularnymi teoriami wiedeńskiego lekarza Franza Antona Mesmera i jego uczniów, a do kraju powrócił w 1821 r. jako gorący zwolennik magnetyzmu. Po powrocie na Wołyń jego sytuacja materialna była trudna – wyczerpał swe fundusze na zagraniczne wojaże, stopniał majątek odziedziczony po ojcu. Zaczął publikować wiersze o pseudoklasycystycznym charakterze, w lwowskim, mało znaczącym piśmie „Rozmaitości”. Ponadto wziął w dzierżawę wioskę w powiecie włodzimierskim - Chotiaczów, sąsiadującą z Łaskowem, własnością podsędka Ignacego Rucińskiego³⁹.

Antoni Malczewski pod koniec 1821 r. zaczął bywać u swoich sąsiadów Rucińskich. Zofię z Modzelewskich Rucińską, która była jego cioteczną siostrą znał od dziecka. Małżonka podsędka Rucińskiego była kobietą nadwrażliwą, a nawet o silnym rozstroju nerwowym, więc Malczewski starał się ją wyleczyć za pomocą magnetyzmu, czyli wpływu rzekomych fluidów. Sprawa nie zakończyła się dobrze, bo Zofia uzależniła

³⁸ J. Ujejski, *Malczewski...*, s. 365.

³⁹ M. Dernałowicz, *Malczewski (Malczeski) Antoni...*, s. 277-278; P. Chmielowski, *Antoni Malczewski *1793 †1826...*. Mesmeryzm – pogląd zakładający istnienie siły magnetycznej przenikającej materię, mogącej terapeutycznie oddziaływać na osoby w celach leczniczych uzyskania pożądanego stanów emocjonalnych.

się od Antoniego, a on nie potrafił się od niej uwolnić. Zapalała miłością do niego, porzucając męża i dzieci, uciekła do jego domu, utrzymując, że nie może bez niego żyć, bo inaczej umrze z rozpaczy. Ruciński sam dążył do rozwodu, radząc, żona by udała się pod opiekę krewnych. Położenie Malczewskiego było trudne, zapożyczył się, by wyjechać z Rucińską. Ich nieformalny związek przysporzył mu wiele kłopotów i niechęci środowiska. Wyjechali do Warszawy w 1823 r., licząc na załatwienie rozwodu cywilnego Zofii, a dla siebie znaleźć możliwość zarobkowania. Stronił od ludzi, zajmując się literacką twórczością. Z czasem jego warunki materialne się pogarszały, znaczną sumę pieniędzy ukradł mu służący, a Zofia potrzebowała stałej opieki z powodu nasilających się ataków nerwowych, co uniemożliwiało mu objęcie posady wymagającej nieobecności w domu. Ambicja nie pozwoliła mu prosić przyjaciół o wsparcie, zastawiał lub sprzedawał sprzęty, przedwcześnie się postarzał. Poemat *Maria* wydał na własny koszt w 1825 r., na kilka miesięcy przed śmiercią. Tło fabularne stanowi prawdziwa historia związana ze zbrodnią dokonaną w 1771 r. na Gertrudzie Komorowskiej, pierwszej żonie Szczęsnego Potockiego, utopionej przez kozaków w stawie na polecenie teścia, wojewody wołyńskiego Franciszka Salezego Potockiego, oburzonego mezaliansem syna. Utwór przepełniony jest tajemniczością, melancholią i pesymizmem, napisany pięknym stylem i uduchowiony. Malczewski daremnie czekał na dochód ze sprzedaży poematu, a pochlebnych recenzji wówczas jeszcze nie było, dopiero po 1830 r. został zauważony przez krytykę i zebrał pochlebne opinie⁴⁰.

Antoni Malczewski zmarł w nędzy 2 maja 1826 r., prawdopodobnie na raka żołądka, licząc zaledwie 33 lata. Pozostawił po sobie opustoszałe mieszkanie i długi w aptece. Został pochowany 4 maja na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie, a w pogrzebie uczestniczyło tylko kilku jego znajomych. Gdy w 1830 r. młodzi poeci chcieli autora *Marii*

⁴⁰ M. Mazanowski, *Charakterystyki literackie...*, s. 16-23; M. Dernałowicz, *Antoni Malczewski...*, s. 147 i nast.; P. Chmielowski, *Antoni Malczewski *1793 †1826...*

uhonorować nagrobnym pomnikiem - grób już nie istniał⁴¹. Natomiast Zofia Rucińska pogodziła się z mężem i wyjechała na Wołyń, gdzie podobno żyła jeszcze długie lata⁴².

Zachowało się w przekazach, że Malczewski przed śmiercią spalił wszystkie swoje papiery i listy, przechowywane w mieszkaniu swoim i Zofii Rucińskiej, wynajmowanym w Warszawie przy ul. Elektoralnej nr 796, na drugim piętrze⁴³. Nieznany autor krótkiego biogramu Antoniego Malczewskiego napisał:

*Szczęśliwa gwiazda jego zaćmiła się dopiero wówczas, gdy zapragnął sławy poetyckiej, gdy może marzył, że poezja zetrze z czoła troskę o chleb dla siebie i dla kochanej kobiety. Były to złudzenia, były to złudzenia, które się niebawem rozwiały*⁴⁴.

Malczewski, wraz z Sewerynem Goszczyńskim i Bohdanem Zaleskim jest zaliczany do szkoły ukraińskiej polskiego romantyzmu. Nazywano go „Bardem z Ukrainy”, „Piewcą Ukrainy” lub „Polskim Byronem”. Był jako poeta niedoceniany za życia, wiele jego utworów nie przetrwało. Zmarł nie doczekawszy się uznania czy rozgłosu, dopiero po latach zaczęto wyrażać zachwyty nad jego jedynym najważniejszym dziełem – *Marią*. Ponownie ukazało się w druku w maju 1828 r. i styczniu 1829 r., a w następnych latach pojawiały się liczne wydania tego poematu, urastając do rangi arcydzieła, choć niełatwej lektury. Malczewski dopiero po śmierci zasłynął jako autor pierwszej polskiej romantycznej powieści poetyckiej *Maria*⁴⁵. Do historii literatury przeszedł jako autor tego jednego utworu.

⁴¹ M. Dernałowicz, *Malczewski (Malczeski) Antoni...*, s. 278; M. Mazanowski, *Charakterystyki literackie...*, s. 23.

⁴² P. Chmielowski, *Antoni Malczewski *1793 †1826...*

⁴³ „Biblioteka Warszawska” 1885, t. 1, z. 2, s. 318 (dział: Wiadomości literackie).

⁴⁴ *Przyczynek do życiorysu...*, s. 2.

⁴⁵ M. Białobrzeska, *Mit Antoniego Malczewskiego w poezji polskiej*, http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/8401/1/M_Bialobrzeska_Mit_Antoniego_Malczewskiego.pl (dostęp: 18 XI 2025); Analiza historyczna i literacka poematu A. Malczewskiego *Maria*, zob.: E. Feliksiak, „*Maria*”

§5. Альпійські епізоди

Юліуш Словацький написав про Антонія Мальчевського в листі до матері 15 липня 1833 р.: «Щодня дивлячись на вершину гори Монблан, я часто згадую Мальчевського, який після смерті одним поетичним твором так виріс, що майже на голову перевищує наших поетів. Переглядаючи опис сходження на гору Монблан, я знайшов на останній сторінці, серед перелічених героїв цього важкого підприємства, ім'я Мальчевського, але спотворене настільки, що якби я з інших джерел не знав про його подорож на гору, то не здогадався б про тотожність цієї особи... Не знаю чому, але думка про Мальчевського глибоко закарбувалася в моїх роздумах. Мені здається, що між нами є щось подібне, але буря ще мене не зламала. 10 березня 2014 р.»⁴⁶.

*

Вершину Монблану (4807–4810 м) вперше було досягнуто у 1786 році, коли лікар із Шамоні Мішель-Габріель Паккар та шукач кришталю Жак Бальма піднялися на найвищу точку Західної Європи. Наступного року женевський учений Орас Бенедикт де Соссюр здійснив своє нав'язливе прагнення досягти найвищої оглядової точки, яка для нього стала високогірною природною лабораторією: він провів чотири години на вершині, виконуючи різноманітні експерименти. Де Соссюр, найбільш відомий своєю чотиритомною працею «*Voyages dans les Alpes*» (1779–1796), опублікував скорочену розповідь про свою подорож на вершину Монблану. Опис де Соссюра його гірського сходження став важливим внеском у формування жанру альпійської подорожньої літератури, який перетворився на

Malczewskiego – duch dawnej Polski w stepowym teatrze świata, Białystok 1997, s. 9-236.

⁴⁶ Słowacki J. Listy. Warszawa, 1932. С. 177

одну з ключових форм матеріалізації та поширення романтичних ідей і настроїв у Європі.

«Voyages...» де Соссюра швидко стала доступною британським читачам у перекладі як додаток до книги Томаса Мартіна «Sketch of a Tour Through Switzerland» (1788) і набула широкого поширення завдяки публікаціям у великій кількості британських періодичних видань. Не менш важливими, а можливо навіть більш впливовими, були праці Жана-Жака Руссо, зокрема лист XXIII з роману «Julie, ou La Nouvelle Héloïse» (1761), де описано ефект висоти та запропоновано своєрідне прославлення гірських спільнот. Свій твір французький філософ написав поблизу Шийонського замку, який згодом надихнув лорда Байрона. Іншим важливим джерелом є «Notes and Observations» Луї-Франсуа Рамона де Карбонньєра, які ілюструють розвиток взаємодії між європейською та британською «альпійською» літературою. Рамон написав ці «Notes and Observations» для свого французького перекладу книги Вільяма Кокса «Sketches of the Natural, Civil, and Political State of Switzerland». Згодом його «Notes» були знову включені до англійських версій праць Кокса, зокрема до «Travels in Switzerland».

Де Соссюр, Руссо та Рамон, разом із низкою інших авторів, зокрема Жаном Андре дю Люком і Марком Теодором Буррі, відіграли ключову роль у натхненні розвитку заняття, яке Самюел Тейлор Колрідж у 1802 році назвав «альпінізмом» саме від назви найвищих європейських гір. Ця культура фізичного сходження, що формувалася, вплинула на тексти та ідентичності доби романтизму, особливо у Великій Британії, де такі автори, як Вільям і Дороті Вордсворти, Енн Редкліфф, Елізабет Сміт, Самюел Тейлор Колрідж, лорд Байрон і Джон Кітс займалися сходженнями в гори та багато з них приписували собі ідентичність «альпініста». Колрідж, ймовірно натхненний звияжним духом нових відкритті, написав вірш 1798 «The Old Man of the Alps», наближаючи таким чином тему Альп до англійської літератури.

У суботній ранок серпня 1802 року поет Семюел Тейлор Колрідж вийшов із Грета-Голлу — великого будинку в Кесвіку — з клунком, що містив такі найнеобхідніші речі та засоби комфорту: чай, цукор, сорочку, шарф, дві пари шкарпеток, нічний ковпак, шматок вощеної тканини, чорнильницю, пів дюжини пер, папір для нотаток і книгу віршів німецького поета Генріха Фосса. Він планував здійснити те, що сьогодні ми назвали б розвідувальним трекінгом, і перетнути найдикіші райони місцевості, яка своїми драматичними пейзажами вже привернула увагу поетів і письменників. Через дев'ять днів він повернувся додому і його дуже непривітно зустріла місіс Колрідж, суворо дорікаючи йому за подертий одяг і знищене взуття. Вона зовсім не була вражена альпіністськими досягненнями чоловіка, який не лише здійснив перше офіційно зафіксоване сходження на гору Скафелл, що, маючи лише 978 метрів, досі є другою за висотою вершиною Великої Британії та найвищою в Англії, але передусім став — хоч і не навмисно — головним героєм того, що вважається першим у історії спортивним скелелазінням. Сам і без мотузки він спустився серією підступних уступів і вертикальних стін (сьогодні відомих як «Broad Stand»), які в наступні століття стануть одним із найнебезпечніших місць та головним боєм місцевих гірських рятувальників.

*

Згаданий де Соссюр став зразком для багатьох натуралістів, які вирушали в гори, таких як мінералог Артур Ейкін, який у своїй книзі «Journal of a Tour Through North Wales» (1797) зазначав: «читання «Voyages dans les Alpes» підказало мені ідею подорожі до Уельсу за подібним планом; і я був надзвичайно задоволений, перевіряючи серед валлійських пагорбів деякі загальні спостереження, сформульовані Соссюром як результат його виснажливих

подорожей серед снігів Альп»⁴⁷. Як видно з цього прикладу, альпійська подорожня література формувала досвід багатьох дослідників британських гір.

Характерною рисою значної частини цієї літератури був акцент на зміні якості атмосфери під час сходження та «розрідженості» повітря на великих висотах в Альпах. Хтозна, чи не плутали митці кисневий недобір із раптовим осяянням. У своєму відомому описі висоти в «La Nouvelle Héloïse» Руссо звернув увагу на таке: «чистота повітря, справжня причина того, що душа знову заспокоюється»⁴⁸. Хоча ті, хто піднімався на гори Британії, не досягали висот, де відбувалася б значна зміна якості вдихуваного кисню, але інша, саме альпійська, література давала спосіб осмислення й виправдання задишки, яку вони часто відчували, досягаючи вершини.

У 1773 році Вільям Гатчінсон описував себе на вершині Скіддо як людину, що страждає від нестачі кисню, більш характерної для високогір'я Альп, ніж для 900-метрової вершини Колріджа. Він писав: «Повітря було надзвичайно різким і розрідженим порівняно з тим, через яке ми проходили в долині; і дихання, здавалося, відбувалося з певною астматичною важкістю»⁴⁹.

Маємо можливість прослідкувати цікаву та показову генеалогію іншого «альпійського» образу: героїчна, мужня й відважна постать «мисливця на сарн» ілюструє, як альпійська подорожня література передавала романтичні ідеї та настрої по всій Європі. Вільям Вордсворт визнавав «Notes and Observations» Рамона джерелом для власного образу «мисливця на сарн» у поемі «Descriptive Sketches»,

⁴⁷ Journal of a tour through North Wales and part of Shropshire : with observations in mineralogy and other branches of natural history / by Arthur Aikin. London : Printed for J. Johnson ... , 1797. 231 с.

⁴⁸ За англ. перекладом:

<https://www.gutenberg.org/cache/epub/76639/pg76639.txt>

⁴⁹ William Hutchinson, An Excursion to the Lakes, In Westmoreland and Cumberland, in August 1773 (London: J. Wilkie, 1774). С. 157.

опублікованій 1793 року, тоді як де Соссюр запропонував у «Voyages dans les Alpes» широко відоме прославлення цієї постаті, порівнюючи витривалого мисливця з гравцем, солдатом і мореплавцем — усіма тими, хто, на його думку, готовий наражатися на потенційно смертельну небезпеку заради переживання сильних емоцій. Мисливець на сарн став ключовою фігурою в британській літературі, найвідоміше з'явившись у «Manfred» Байрона (1817), але також і в низці менш відомих творів того часу, наприклад у поемі Шарлотти Дейкр «The Hunter of the Alps» (1805), яка, спираючись на опис де Соссюра фізичної спритності мисливця та труднощів його існування, прославляє дивні принади дикого життя. Для Колріджа, піонера альпінізму, який здійснив те, що зазвичай вважається одним із найперших усвідомлених скельних сходжень, постать мисливця на сарн стала способом осмислити зростаючу залежність, яку він відчував від ризиків гірських пригод. У 1803 році він заявляв: «Я думаю, що моя душа повинна була раніше існувати в тілі мисливця на сарн; простий образ колишнього об'єкта стерся — але почуття, імпульсивні звички й зародкові дії залишилися в мені, і старі краєвиди пробуджують їх»⁵⁰.

Ця постать мисливця стала також ключовою для одного з найважливіших літературних творів британського романтизму — поеми Вільяма Вордсворта «The Prelude». Вордсворт, як відомо, подає сходження в гори як одну з центральних діяльностей свого автобіографічного шедевра — від лазіння по скелях Юдейл-Крегс, через перетин Альп, до кульмінаційного сходження на гору Сноудон. Але поет використовує ідею сходження також для формування задуму та структури своєї автобіографії, мислячи свій епос як гору, на яку читач має піднятися, щоб пережити ті самі одкровення, що й поет. У триумфальному завершенні свого епосу Вордсворт упевнено привласнює собі ідентичність мисливця на сарн, описуючи, як він «вистежив головну сутнісну силу

⁵⁰ Samuel Taylor Coleridge, *Collected Letters of Samuel Taylor Coleridge*, ed. Earl Leslie Griggs, 6 vols (Oxford: Clarendon Press, 1956-71), II. C. 916.

— / Уяву — її піднесенням шляхом»⁵¹. Саме через образ, запозичений з альпійської подорожньої літератури — відважного мисливця на сарн, який переслідує здобич угору горою, — Вордсворт утверджує своє героїчне досягнення вершини власного поетичного Монблану.

*

Важливий «альпійський» епізод англійського романтизму пов'язаний з творчою компанією, яка силою випадку опинилася в Женеві. Байрон написав ряд важливих творів після того, як його шлюб із Аннабеллою Міллбенк зазнав краху через скандал, пов'язаний із звинуваченнями в сексуальних проступках та інцестуальному зв'язку між Байроном і його зведеною сестрою, Августою Лі. Підданий атакам преси та виключений із лондонського суспільства, Байрон у 1816 році втік з Англії до Швейцарії і більше не повертався. Лише його тіло було повернене для поховання в Англії. Він подорожував через Бельгію і далі піднявся вздовж Рейну. Влітку 1816 року він оселився на віллі Діодаті біля Женевського озера у Швейцарії разом зі своїм особистим лікарем Джоном Вільямом Полідорі. Там Байрон подружився з поетом Персі Біші Шеллі та письменницею Мері Годвін, майбутньою дружиною Шеллі. До них також приєдналася зведена сестра Мері — Клер Клермонт, з якою Байрон мав роман у Лондоні; згодом від цього зв'язку народилася їхня позашлюбна донька Аллегра, яка померла у п'ятирічному віці. Кілька разів Байрон відвідував Жермену де Сталь і її гурток у Коппе, що стало для нього важливою інтелектуальною та емоційною підтримкою в той період. Згадана місцевість – підніжжя високих Альп, над якими ще вище нависають всуціль кам'яні гірські хребти, серед яких

⁵¹ William Wordsworth, *The Prelude* 1799, 1805, 1850, ed. Jonathan Wordsworth, M. H. Abrams and Stephen Gill (New York: W. W. Norton, 1979), XIII. С. 289-290.

лише досвідчене око може вирізнити найвищу вершину — Монблан.

Замкнені на віллі Діодаті через «безперервний дощ» того «вологого, непривітного літа» з 10 червня до 1 листопада, вони почали читати фантастичні історії, а потім вигадувати власні оповідання. 1816 рік увійшов до історії як «рік без літа» через аномальні холоди та снігопади в Європі та Північній Америці, спричинені виверженням вулкана Тамбора. Температура впала, викликавши в окремих регіонах голод, неврожай та соціальні потрясіння. Сніг випадав навіть у червні, а річки замерзали у липні. Мері Шеллі створила твір, який згодом став «Frankenstein, or The Modern Prometheus», а Полідорі написав «The Vampire» — твір, що започаткував романтичний жанр вампірської літератури. Твір Полідорі був натхненний історією Байрона «A Fragment». Фрагмент оповідання Байрона був опублікований як післямова до поеми «Mazeppa» 1819 року. Протягом цього періоду поет також написав третю пісню «Childe Harold»⁵².

«The Prisoner of Chillon» — поема лорда Байрона, написана в 1816 році, вона в ліричний спосіб розповідає про ув'язнення женевського монаха Франсуа Бонівара (у період з 1532 до 1536 року). 22 червня 1816 року лорд Байрон разом з Персі Біші Шеллі пливли Женевським озером (у поемі його названо французькою — «Lac Léman») і зупинилися, щоб відвідати Шийонський замок. Після огляду замку та прогулянки підземеллям, в якому був ув'язнений Бонівар, Байрон знайшов натхнення в історії Бонівара і написав «The Sonnet of Chillon». Через сильні зливи Байрон та його супутник відпочивали в готелі в Уші після свого плавання. Наприкінці червня або на початку липня (кілька ранніх чернеток і копій дають суперечливі дати) Байрон створив довшу версію історії. Ймовірно, роботу над поемою було завершено до 2 липня 1816 року.

⁵² Тут і далі за: Ellis, D. "Diodati." In *Byron in Geneva: That Summer of 1816*. Liverpool University Press, 2011.

Одним з ключових творів «альпійського епізоду» є драматична поета лорда Байрона «Manfred». Байрон розпочав роботу над текстом наприкінці 1816 року, кілька місяців після знаменитих сеансів оповідань про привидів із Шеллі. Надприродні мотиви присутні й чітко простежуються протягом усієї драматичної поеми. Оскільки «Manfred» був написаний одразу після цих подій і стосується головного героя, який мучиться власним почуттям провини за неприпустимий злочин, деякі критики вважають його автобіографічним або навіть сповідальним твором. Таємний, але заборонений характер стосунків Манфреда з Астартою вважається відображенням стосунків Байрона з його зведеною сестрою Августою. Більшість тексту було написано під час подорожі через Бернські Альпи у вересні 1816 року. Третій акт був переписаний у лютому 1817 року, оскільки Байрон не був задоволений його першою версією. Особливістю драми є те, що наприкінці Манфред помирає, відкидаючи релігійні спокуси спокути за гріхи. Протягом усієї поеми він успішно протистоїть усім владним силам, з якими стикається, і обирає смерть замість підкорення могутнім духам. Манфред звертає свої останні слова до Абата, промовляючи: «Старий чоловіче! Не так вже й важко померти». «Непереможний до кінця, Манфред віддає свою душу не ні небесам, ні пеклу, а лише смерті». Герой вдається до роздумів і здобуває знання про буття в альпійських краєвидах, продираючись крізь ущелини й льодовики.

Постать Шеллі особлива для світового романтизму. Радикальний як у поезії, так і в політичних та соціальних поглядах, Шеллі за життя не здобув великої слави. Після його смерті визнання його досягнень у поезії зростало, і він став важливим впливом на наступні покоління поетів. Багато з його поезії та прози не було опубліковано за життя, або публікувалося в цензурованому вигляді через ризик переслідування за політичні та релігійні наклепи. Починаючи з 1820-х років, його поеми та політичні й етичні праці

здобули популярність серед радикальних політичних кіл, а пізніше привернули наступних поколінь.

Протягом літа 1816 року на віллі Дюдаті Персі Біш Шеллі створив два відомі вірші: «Hymn to Intellectual Beauty» та «Mont Blanc: Lines Written in the Vale of Chamouni». Про найвищу гору Європи Шеллі написав так:

*Монблан ще блищить на висоті: — влада є,
Незмінна і урочиста сила багатьох пам'яток,
І багато звуків, і багато життя і смерті.
У спокійній темряві безмісячних ночей,
У самотні відблиски дня спускаються сніги
На тій Горі, ніхто не бачить їх там,
Ні коли пластівці горять на сонці,
Або зоряні промені пробиваються крізь них⁵³.*

*

Двома роками пізніше 1 серпня 1818 року молодий поет — чи вже тоді поет? — Антоні Мальчевський став першою людиною, яка піднялася на вершину Айгіль дю Міді (3795 м). А за кілька днів він став дванадцятим туристом в історії, який досягнув Монблану (4807 м), найвищої вершини Європи. Мальчевський — новачок у горах, але обидва його сходження мають значення для хронології історії альпінізму. Вирушаючи на підкорення вершин, він був одним із перших альпіністів у вузькому сенсі, яких приваблювали гори не як звичайне захоплення природою чи потреба виконувати наукову роботу, а спортивне прагнення до боротьби з труднощами та відкриття невідомого. Поети-романтики — вешталися в тих «романтичних» краях поміж середземноморським узбережжям Італії та високогір'ям Швейцарії, відтак чи була нагода зустріти Мальчевському під час його тамтешніх мандрів лорда Байрона та інших

⁵³ Поезії. Персі Біші Шеллі. Передмова С. Павличко; пер. з англ. О. Мокровольський — Київ: Дніпро, 1987. — 144 с.

сучасників? — Мабуть, була, проте немає жодного чітко встановленого факту.

У доробку поета не залишилося жодних інших текстів, крім поетичної української повісті «Марія» та одного вірша, в якому Мальчевський говорить:

*Так само як і решта, чи мушу їхнім шляхом
сильнішому піддатись, оскільки я не шляхтич?
Чи мушу, непокірний, йому спалити око?
Землею ледве суну, а він літа високо⁵⁴.*

З матеріалів Юзефа Уейського⁵⁵ ми знаємо, що в другій половині 1815 року до Варшави приїхала княгиня Францішка Фридерика Любомирська, сестра генерала Юзефа Залуського. Ймовірно, Антоній Мальчевський знав її ще з Волині. Удвох приятелем Блендовським вони щоденно відвідували її дім, про що свідчить генерал Залуський. Імовірно, що причиною візитів з боку Мальчевського була закоханість, і цього разу більш раптова й нестримна, ніж коли-небудь раніше. Немає докладних відомостей про княгиню, але такі свідки, як Семенський, говорять, що вона була особою «вільнодумною та розсіяною», яка тоді вже не жила зі своїм чоловіком. Він говорить, що «мав я нагоду читати його рукою закреслений, але її портрет моральний по-французьки написаний; прекрасна постель присипана різнобарв'ям; випечений тими лишень оку коханця доступними відтінками жіночого характеру, які відтінені контрастами, надавали описові небувалої краси...», і додає: «Таким малярем міг бути ніхто інший, а лише той, хто в душу свою прийняв свою господиню як зразок для змальовування». У листі Залуський пише: «Небавком зав'язалися ближчі

⁵⁴ A. Malczewski, Maria. Oprac. R. Przybylski, Wrocław 1958. Переклад наш.

Оригінал:

Mamże temu, co one oddały swe wdzięki,

Przedstawić słaby obraz, bo nieprawnej ręki?

Mamże, zuchwały, razić znawcze jego oko?

Po ziemi ledwo pełzam — on buja wysoko.

⁵⁵ Тут і далі за працею: J. Ujejski, Antoni Malczewski. Poeta i poeta, Warszawa 1921. С. 65-85

стосунки Мальчевського з моєю сестрою. Якби моя сестра була розлученою, може би й пішла за Мальчевського, який цього для себе бажав». Причин для розлучення натомість не було, та й сам цей процес не був із легких. Тим більше, як припускаємо, не бажала вона розлучитися ані з іменем, ані з титулом.

1816 року і княгиня, і Мальчевський вирушили на захід Європи. Залуський написав: «Вона виїхала до Швейцарії, Мальчевський поїхав за нею». Антоній 28 грудня 1815 року отримав звільнення з війська і зайнявся приготуванням до кількарічної подорожі. Важко сказати, як виглядали фінансові справи Мальчевського в той час. Вряди-годи згадується продаж успадкованого села чи про невеликі статки зруйнованого родинного маєтку. Село Княгинин було продане ще за життя батька Антонія, а була це за певними даними остання родинна маєтність. Є велика ймовірність, що шлюб із Любомирською та вирішення водночас справ зі спадковим майном, яким також розпоряджався брат Антонія Константи, повинно було сприяти здійсненню як любовних, так і побутових мрій. Із подорожі княгиня повинна була отримати велику суму, якої би вистачило на ці мрії. За різними свідченнями поет відвідав Швейцарію, Італію, Францію. Одні свідчать, що найбільше він провів часу в Флоренції, інші — що в Неаполі. Лишень дата виходу на гору Монблан встановлена точно, і знаємо з листа Кароля Сенкевича, що Мальчевський перебував у Женеві з кінця липня 1818 року аж до кінця жовтня. Ймовірно, це не перше перебування в Швейцарії, якщо брати до уваги свідчення брата княгині.

У Неаполі Мальчевський часто відвідував прийняття в князя Людвіка Яблоновського, який виконував функції австрійського посла. Поет був у цьому товаристві бажаним і приємним гостем. Свідок подій Гашинський говорить, що всі було відомо, що він повинен був одружитися з княгинею Любомирською, «але доля вирішила по-іншому. Шлюб дуже близький, раптом розпався». Ймовірно, саме після раптового

розриву навесні 1818 року, про який ми нічого докладно не знаємо, поет виїхав до Швейцарії, або спершу в Париж, а згодом у Женеву. Про психічний стан Мальчевського, як і про його тогочасні відносини з Любомирською, нічого невідомо. Ю. Уейський припускає, що саме в цей час Мальчевський знайомиться з новими літературними напрямками, головню з романтизмом. Ураза після розриву з коханою могли стати для нього потужним поштовхом. Тоді Мальчевський зацікавився природничими науками, ймовірно опублікував статтю в паризькому натуралістичному виданні. Це був також час на знайомство із сумнозвісним месмеризмом.

*

Засумувавши за берегами Женевського озера, Мальчевський опиняється в Швейцарії. У нього зародився план здолати найвищу гору Європи, і ми припускаємо, що його, як і багатьох інших літераторів епохи романтизму, надихнули праці де Сосюра. Він дізнався про Айгіль дю Міді — одну з вершин під головним піком Монблан, на яку ще ніхто не виходив. Він відтак розширив свій план: вийшовши на Айгіль дю Міді, він вирішив шукати вихід на Монблан. За допомогою шести провідників він дістався першої вершини, та виявив, що звідти немає можливості вийти на Монблан. Він повернувся до поселення Шаммоні, звідки, зібравши одинадцять провідників, 4 серпня 1818 року о 12:30 вийшов на Монблан.

Опис своєї подорожі він подав у звіті, який невдовзі був опублікований в «Bibliothèque Universelle» в Женеві під назвою «Lettre au Prof. Pictet sur une ascension à l'Aiguille du Midi de Chammoni et au Mont-Blanc, par un gentilhomme Polonais, dans les premiers jours d'Août de l'année 1818». А вже жовтневий випуск часопису «Dziennik Wileński» того ж року опублікував переклад цього тексту, скромно підписаного ініціалами «А. М.».

Мальчевський пише, що причиною дуже бідного опису сходження на Монблан є те, що воно «не особливо різниться від пройденого колись паном де Соссюром». Він також пише: «Тут серед хаосу гір, гігантських і безформних брил, які повсюдно показують себе з-під снігу, людині здається, що вона присутня в момент Створення. Все, що людське, зникає та гине; помітні хіба що ледве окреслені межі міст, накреслених рукою долі, щоби колись вони стали дійсністю. Все говорить про цю мить — і минає поспішно, щоби не бути спійманим цим великим рухом, який наближається». Згодом поет напише, що саме на вершині Монблан він «втратив з-перед очей все, над чим панує людина, і з її мізерного становища лишень білизну, а також те, що своєю владою здолати не зуміла, можна було розпізнати».

Після сходження на Монблан Мальчевський майже зникає зі згадок. Відомо, що перебував близько трьох місяців у Женеві, можливо, відвідував лекції в тамтешній Академії. Перебували на той час у Женеві й польські шляхтичі, науковці. Із князем Четвертинським у жовтні їде до Італії. За суперечливими даними перебував у Флоренції або Венеції. Його наступні роки життя свідчать про страшний занепад, неначе існувало двоє Мальчевських, до сходження на Монблан і після. З плином шести-семи років той інший Мальчевський, притлумлений й знеохочений, напише, наче про себе самого, озираючись на своє достоту славетне минуле: «Землею ледве суну, а він літа високо».

*

...А Юліуш Словацький позичив для образу свого Кордіана силу й здоров'я молодого поета, проте не міг дорівняти свого персонажа до справжнього — нестримного, розумного, романтичного й упертого — Мальчевського. Адже його персонаж лишень в уяві дістався на вершину Монблану, а Антоній Мальчевський, хоча й застерігав згодом

молодих і нерозважливих мандрівників від небезпек височенних європейських гір, здійснив це неймовірне сходження. Але заради чи всупереч — ми не знаємо.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки проведеного комплексного дослідження, ми повинні перш за все зауважити, що воно має так званий «відкритий фінал», оскільки фактичного матеріалу, який міг би стати підтвердженням сформульованих постулатів, є набагато більше, аніж було представлено. Кожен з письменників створював своїм життям і творчістю цілий всесвіт у запропонованих історією координатах. Обставини змінювалися, особа могла народитися в одній державі, здобути освіту в другій, стати відомою – у третій. Продовжуючи бути тою самою особою, але кожного разу набуваючи специфіки іншої соціальної ролі, яку має саме ця особистість у змінених координатах.

Польська література, навіть та, яка була а) створена авторами, народженими в Україні, б) написана на українському історичному та фактичному матеріалі, в) націлена на благо та користь Україні та її народу – все одно залишається літературою польською, з усіма її національними властивостями, починаючи з мови, продовжуючи суто польським способом бачення світу і його зображення та завершуючи передбачуваною аудиторією – перш за все польським читачем. Таким чином польська література України стає свого роду повноважним представником України в Польщі.

Запропонований нами спосіб трактування цього явища робить його, на нашу думку, набагато об'ємнішим, оскільки демонструє феномен відразу у двох проєкціях, у двох національних ментальностях, примушує читача і дослідника враховувати специфіку іншого культурного контексту.

Передбачаємо, що такий спосіб бачення історико-літературного процесу не відразу зустрине розуміння і прихильність. Існували і продовжують існувати психологічні, соціальні та історичні упередження, що стають на прешкоді подібної рецепції.

Наприклад, ми спробували віднайти у польському дослідницькому наративі аналіз явища, яке є свого роду віддзеркаленням того, що ми досліджуємо, а саме: умовно кажучи «україномовну літературу Польщі». І не досягли успіху. Хоча добре відомі як в Україні, так і в Польщі імена етнічних поляків, які у своїй літературній творчості перейшли на українську мову: такі як Томаш Падура, Вацлав Липинський, менш відомий Зигмунт Румель. Також не випадають з цього обігу етнічні українці, які внаслідок історичних обставин здобували освіту та первісні мовленнєві навички польською мовою, тому перехід на українську для них був викликом як обставинам, так і суспільству: громадянський подвиг Маркіяна Шашкевича та Івана Вагилевича, постійна боротьба за національну свідомість Івана Франка.

Можна також припустити, що аналогічна картина складеться, якщо спробувати знайти аналіз феномену «білоруської літератури Польщі», «литовської літератури Польщі». Це не є свідченням якихось ідеологічних упереджень, це абсолютно природний процес самоусвідомлення національної польської культури, якій довелося у скрутних історичних умовах зберігати саму себе – і тому вона ще не готова до розкоші розмови навіть про «шльонську літературу» або «кашубську літературу», споконвічні суто польські явища, а не те що про суміжні «кресові» явища.

Однак ми не втрачаємо оптимізму і чекаємо на час, коли ніщо не буде на заваді відкрито обговорювати усі ті процеси, які дійсно були, з них складалася література, у якій були і є читачі. І цим читачам треба казати правду.